

СУЧАСНІСТЬ

Б. Бойчук: Вірші для Мехіко — І. Костецький: День святого
— Т. Еспіноса: Солдат, книга, кіт — І. Кошелівець: Чи
передруковувати радянських авторів? — А. Жук: М. Русов
та його батьки — М. Антонович: Чи денаціоналізація справ-
ді необхідна? — Є. Онацький: По похилій площі — Кри-
тика і бібліографія — Нотатки — Листи до редакції

6 (30)

ЧЕРВЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

6 (30)

ТРАВЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Fe-
bruar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА

БОГДАН ВОЙЧУК: ВІРШІ ДЛЯ МЕХІКО

Частина перша

1

CIUDAD DE MEXICO

Коли богам останню жертву крові принесли,
і білий вуж пішов людиною назад на море, —
тоді щоранку сонце виростало з-під гори,
тоді щовечора вгиналося назад на гори,

мов соняшник. І тонує глибоко вітвар війни
у жовте тіло ріні, піщанцю і глини:
його тиснули в мозок чорні загорілі черепа
з засохлими в крові очищами людини.

І відійшли тяжкими кроками старі боги,
лягли великими тілами під бриласті мури
своїх святинь, а з їхніх серць росли худі хрести
в широких копулах, що тиснуться назад в минуле.

2

І грілися тіла старих богів
віками під гарячою іржею, —
аж кільчитись почав твердий граніт,
бубнявіти з глевкавою землею

в бриласті мускули міцних жінок,
закутаних у кам'яне одіння,
і в повностегну матір, що сидить
(стиснувши немовля тутим корінням)

і ссати каменя дає з грудей,
опалених терпким південним медом,
що ллється на скульптури від дерев,
які живуть у парку Алямеда.

3

Сьогодні сонце глянуло, як завжди, з-за гори,
мов соняшник, і запахом наврочило
рядном постелені до стрічі квітники,
коли ти вийшла з рукавом намоченим

в світанок, що полився з обрію, немов з діжі,
холодними настояними соками, —
і на пороги пам'яті моєї увійшла,
як відгомін, як стукіт серця, кроками.

І ще одна мандрівка тіл у парку почалась,
де біля нас лежав в траві знеможений,
а дівчинка йому складала квіти під ребро,
своім маленьким світом заворожена, —

і в боці не боліла вже минулого вода
ні чорні рани на руках учителя:
вона б воліла тільки, щоб стікали квіти спід ребра
Спасителя.

4

Тож ми пішли по незагоєних стежках південної землі:
тобі кривавила любов'ю бронза тіла,
а в мене розсипався спрагнений дощів
і свіжих зустрічей пісок душі.

Минувши грубокості та барчисті стіни,
де висіли похмурі овочі олійних образів
і грілися до карооких поглядів прохожих
в Palacio, ми пройшли хребтами хідників

у низ старого міста — де росли
під мурами жінки з малими діточками,
що сидючи жували спомини й пісні,
і темрявою десь душилися гітари —
і ми тоді зайшли крізь браму, де святі
лежали на розвалених камінних плитах,
і їм щодня стирало губкою дощів
обличчя й імена, — і тріскали накриті

старими ризами безкровні їх серця.
А ти торкнулася чомусь мене тремтячою рукою,
і чудотворними здавалися твої уста
від хлипання свічок, де гнулися аналої

під воском молитов, розтоплених на теплих і вогких губах
жінок, що простелялись по землі хрестами:
і я схогів тебе. Зломити в берегах
своєї плоті, на своїх чуттях.

5

Я бачу: смуток заломився на твоїх зіницях,
коли ти глянула на цих прочан,
що з дірами в очах повзуть до чорної криниці
неясних вірувань, закіпчених жадань.

А пригадай собі: це визріло з ліричних скронь
малого індіанського хлопчини,
якому квіти розтопилися на толубінь
одежі, де щеміло золотом, а жовта глина

стопилася в обличчя чудотворної Марії,
мадонни з Гвадалупе. І не знав
малий Хуан, що люди мурамаи задушать мрію
і страхом смерти з серця виключють любов,

і приносять щодня надії непорушні,
яким навіки витік зір з калюж
очиць й заліплені назавжди глухотою уші —
задимленим свічками за впокой померлих душ.

6

Як світла ломили над дахами ніч,
ти поранила мені устами пам'ять:
біля згорблених кутасго-гордих пліч,
що здвигає до стелі неба палац —

по яким котився білий електричний піт,
а по нутроцах блудила тінь Рівери,
витягаючи з минулого ацтеко-майський світ,
наче мощі, кинені колись за двері.

Ти мене поранила на Socialo цілунком,
як світла ломили над дахами ніч, —
і стекла з моєї пам'яті вся злоба чорним трунком
у твої пом'ятшені джерела віч.

7

Я тоді подумав про розп'ятого,
що в катедрі зліва при стовпах,
як його в уста терпкою м'ятою
цілував затроений слуга:

і стекла отрута від лица
дотиком у рани розпанахані, —
й почорніло тіло у Христа,
що по судний день прибите цвяхами.

А слуга помазався покутною надобою
і пішов назад в густу гріховну в'язь;
та в моєму серці знов говорить злобою —
притулись грудьми і поцілуй ще раз.

8

Попрощаймося сьогодні з містом, —
хай воно повільно осідає споминами
і росте глейким пахучим тістом
в пам'яті: з домами дещо втомленими

старістю, турботами, докорами
гордовитих фресок на нових домах,
що пащать розпухлими кольорами
до похмурених людей на хідниках.

Залишім дітей, що мріють солодощами,
киньмо вулиці прикрашені в намисто
сплетене дівчатами і молодощами, —
попрощаймося сьогодні з містом.

Частина друга

9

Ми, їдучи, в рів загортали мотуззя дощів,
колесами авто здирало асфальтову шкіру з дороги,
і бігли назад, задихнувшись, дерева й кущі.
Неплідні поля промокали до кореня, лягши облогом.

Кривавило глиною тіло підмитих лісів,
що ликом коріння в'язали докупш провалля і гори —
а кров засихала уліті в череп'я дахів,
руділа на стінах хатин. І під ноги толочили змору

оброслі у кетяги дров і лахміття осли, —
за ними тягнули журботу повільні опалені люди
на темних мантильях думок. А з твоєї коси
запахло полями. І вітер точив твої бронзові груди.

10

TOLUCA

Ти бачила, як ярмарок в Толюка
розлігся — аж будинки вивертав,
вдихаючи папаї, манг'ос, дині
і кавуни спід череватих лав.

Заївшись димом, розкидали криком
від теплих уст замотані жінки
на (зложені рядом тіла бросквині,
на хмурі глеки, кошики й миски.

І гнулися мужчини у сомбрерос,
і з серця кактусів точили сік,
і перетворювали в вина пульки,
а кукурудзу в хліб. І перетік

обличчям дівчинки барвінок жалю
(якій на плечах приросло дитя),
бо не знайшлось на хліб ще п'ять сентавос:
в подолку голод злизував чуття...

11

SAN JUAN DE PURUA

Ми залишимо тут клунки втоми,
біля цих відкритих жил землі,
що пливуть нагрітими вузлами крові,
де на сонці водопад зотлів.

Сядемо собі під тишу літа,
щоб прийняти дійсність у серця:
як згори течуть до річки тіні квітів,
як дівчата тулять до лиця

спомини, надії, віщування,
в лона загортаючи любов.
І тоді зійшло в душі моїй бажанням
намочити похіттю рукав,

і прийняти білу пісню стеген
ріками пробуджених долонь,
плоттю просякаючи крізь теплий вигин
на твого тіла стиглий льон.

12

ТАХСО

Час затримався тут в пів дороги,
задихнувся і впав на горі,
і пройде з обличчям серйозним і вбогим
темношкірий Христос на ослі.

А понурі, глухі барабани
б'ють у глиняні мозки домів,
що влипають до скель кам'яними хребтами,
і стікає череп'я з дахів

на вузькі вулиці. І свобідно
час не ступить сюди ні звідсіль, —
а простягнені в нутроці руки по срібло
остигають на серці землі.

13

SHICHEN ITZA

Нам топила спека під ногами кроки,
і відлуння лягло до землі, —
гусли голоси у пташих горлах
в вузлуваті співи на гіллі.

А під обрієм вмирили піраміди,
джунглі виїдали їм тіла,
пхалися під груди дикі квіти,
і тягнулась коренів смола.

Не лякайся — увійди в живіт святині,
де червоний ягуар заляк,
що осліп зеленими очима
і до костей тишею просяк:

наджидаючи аж вирвуть людське серце
з жилами з розірваних грудей
і в долонях принесуть ще тепле
на хребет м'язистий, кам'яний, —

як колись, щоб билосся в крові і криком
роздирало небо для дощів,
на колодязів сухі очиці,
на пропалену золу пісків.

14

Помий собі обличчя до краси
водою з джерела жертовного,
де мочаться на дні дівочі голоси,
голосячи від костей молитовно:
помий собі обличчя до краси.

На судний день чекатимуть на дні
задушені піском танечниці,
яких спихали в жертву богів дощів
удосвіта в благаннях доконечних:
на судний день чекатимуть на дні.

15

MERIDA

Попрощайтесь тепер в Юкатані,
де спекотою час захлиснувся й пристав, —
залишайся отут молодю
і нагнися на білий рукав.

Попрощайтесь сьогодні з собою:
ти постукай цим людям до теплих склепінь,
приверни їх оголеним тілом,
щоб не грузли в минулого рінь.

Віддаю тебе смаглому Майцю,
що повільно складає в торбину думки:
бо іти до Кінця ще далеко,
ну і кожний вспіває дійти.

Вересень-листопад, 1962

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: ДЕНЬ СВЯТОГО

(Закінчення)

П'ЯТА ІНТЕРМЕДІЯ

А все таки, значить, було в тому зернятко небайдуженьке, носилося з пилом гарячизни і у крижаному поросі. Зрушилися дерева з мертвого місця та й по великих містах заходили. А я до їхнього гілля почепив назви. Це ніс і вуха, назвав я, і сміюся. Бігало кругловерхе хлоп'ятко, маля, гори патичком зачіпало, щелепа випнута наперед. Я його шкурами вбрав, тоді злотором. Скок-скок, скок-скок, воно й доскакалося. Бач, яке. Ми з тобою вдвох устругнули, чого ж одвертаєшся? Бачиш, слинить сторінку, книжки читає. Виганцьовується, вишипується, випихається. Бач, яке. Грозить розсідлати твердь. Ми ще послухаємо його, куди допнеться. Та погодься ж: тепло від його муркотіння. Замрій, заворожися.

П'ЯТИЙ ЦАБЕЛЬ

Відразу збагнув Теофіл: твір Йоана аж лізе з нього. Праведник скочив опалілий, і видива невиспані тріпотіли в його білих очах.

— Сідай, не лякайся, — сказав Теофіл.

І він побачив, що сніданок в'язня неторкнутий стоїть, хліб і вино і присолоджений бублик, і він сказав:

— Ти не їв. Попоїж.

Йоан глянув на нього, тепер було більше розуміння в його погляді. Він подивився на прийшлого і подивився на хліб.

— Попоїж, — сказав Теофіл, — їж при мені.

— Як тебе звуть? — спитав Йоан хрипко зо сну.

— Мене звуть Теофіл, — відповів римлянин, — Квінт Сергій Теофіл. Я був близько з Лукою, твоїм однодумцем.

— Ага, — сказав Йоан і взяв бублика.

Раптом очі його заблищали.

— Тебе звуть Теофіл? — вигукнув він. — Тебе звуть Теофіл?

— Мене звуть Теофіл.

— Ти, може, той самий Теофіл, що тобі Лука євангелію і книгу про Христових учнів?

— Так, я той самий Теофіл.

І тоді пожвавішав Йоан незвичайно, і він покинув бублика, скопився, припрошував римлянина сідати, всіляко обходив і догоджав, і говорив дуже швидко і зручно, аж Теофіл урвав йому мову і попросив його самого сісти, і той довго не хотів сідати, а все кланявся і догоджав, і Теофіл знову просить його сісти і зватися до їжі, і Йоан не хоче, відмовляється, і Теофіл просить його наполегливо, і Йоан береться, нарешті, знову до бублика, але їсть не їсть, а все говорить, бо думка в нього не спочиває, і він говорить, вкусить бублика вряди-годи, і знов говорить, усе говорить і говорить:

— Така висока птиця, — говорить Йоан, — такий орел криластий. Ти слухав Луку, ти його повчань, книжок, ти з дому патрициїв, такий високий, ти слухав науки Христової, така висока птиця, такий орел криластий.

І знову, і знову говорить Йоан, і все додає тих слів:

— Така висока птиця, такий орел криластий.

Аж разить Теофіла. І він ще раз і ще раз уриває праведникові мову, і нарешті каже, голосно каже, він має почути від нього важливе щось і потужне, він має до нього запит, кілька запитів, але один дуже важливий запит, і він просить його відповісти, він просить його відповісти.

І раптом Йоан спинився і перелякався. Він дивився на Теофіла, він ворухив губами, і нарешті виворухив:

— Який запит? Який маеш запит?

І Теофіл сказав:

— Я маю запит, один великий запит. Та спершу поставлю менші. Скажи мені, ти проти Риму?

Знову Йоан вирячився на Теофіла. Поворухив губами і промовив:

— Я проти Риму? Ні, я не проти Риму.

І зненацька хитре заграло в його погляді, ввіп'явся він у правицю Теофілову і сам сів на лежанку, і його посадовив на ослон. І, не пускаючи його руки, заговорив так:

— Рим упаде, Рим упаде, я тобі говорю, ах, Боже ж мій, та ти ж знаєш, ти слухав повчань Луки, ти став із нами, я читав, він мені казав, він уже помер, мабуть, Лука, а ти живий, такий красень, паночку, такий могутній камінь, ми всіх римлян врятуємо, а сам Рим упаде, впаде й завалиться, я тобі кажу, впаде й завалиться.

Він тримав Теофіла за руку, і тис її сухорлявими пальцями, а другою рукою махав раз-у-раз на завалений і рознесений Рим, і ланцюг на руді вискотів. І Теофіл відтяг свою руку, і сказав:

— Але ж, будь-ласка, їж, їж.

— Я їстиму, я їстиму, — заметушився Йоан, і бублика в рота собі заходився запихати, натоптав бубликом повен рот, але все говорив при тому, не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

І махав вільною рукою, і крапля, відриваючись від носа, падала йому на халамиду, і він страшенно швидко жував, і не спинявся, все говорив:

— Рим упаде, я тобі кажу: Рим упаде.

— Ти цілував римлянци ноги, — сказав Теофіл.

Тоді Йоан перестав жувати, Йоан із напівроззявленим ротом. Неначе сонце на самому сході, почервонів він, розбагрився на виді, і, червоний, мовчав, кров'ю звідкись юною наповнившись.

— Цілував? — сказав Теофіл.

— Цілував, — сказав Йоан.

— Чи, може, не цілував? — сказав Теофіл. — Чи, може, я вигадав?

І витукнув Йоан:

— Ох Боже ж мій, хіба може такий яскравий пан та й вигадати! Де то чувано, не може вигадувати, ні!

З патосом було сказано, із щирим патосом, а й дещо вивищеним складом, і тому всміхнувся Теофіл і мовив:

— А, може, не цілував ти їй ніг, пригадай лишень.

Замислився Йоан. І Теофіл подивився на нього і подумав, чи справді він замислився, а чи вдає, що замислився.

— Пригадай, пригадай, може, не цілував? Поясни мені це.

І Йоан видерся з задуми, і живим сяйвом знову пройнявся зір його, і він сказав:

— Ти кажеш, я не цілував їй ніг. Велика шкода так не зробити. Та жінка була римлянка, і їй опекли Рим на обличчі її. Тоді вона похитнулася і мало не впала, і я — —

— Як ти потрапив до неї? — спитав Теофіл.

— А, мене привели туди, — сказав Йоан і щиро засміявся.

— Для чого тебе привели туди?

— Мене привели — — Мене не туди привели були, а до великого саду привели були, і я цілісінький день працював у саду, і до копальні того дня не ходив, он що.

— Для чого ж до саду?

— Бо там гостював один високий римлянин. А з мене добрий садівник, вони усі знають. Я сад порядкував, великий сад. Я силу-силенну садів опорядив, силу-силенну — —

— Добре, — сказав Теофіл і склав руки на грудях. — Що ж ти заподіяв тій жінці?

І Йоан відповів так:

— Я душу її ловив, коли падала. Я душу її вловив, не дав упасти. Я сказав їй слово Христа, ти його знаєш. І я хилився перед нею, бо велика, велика жінка у приниженні.

І тоді промовив тихо Теофіл:

— Скажи мені, хто тебе вчив милосердя?

І Йоан сказав:

— Христос.

І закашлявся. Тяжкий був кашель, і груди його були не груди, а суцільна отверта яма з лоскотами. І бігали лоскоти по ямі, туди й сули, і корчився чоловік і звивався. І чекав Теофіл уважно, і нарешті Йоан промовив, повторюючи:

— Христос, Христос навчив милосердя.

— А був Христос?

І глянув на нього Йоан так ясно. І мовчав.

— Ти Луку читав, — сказав він потім.

— Так, я Луку читав, — промовив Теофіл наважено. — Я Луку читав і з Лукою мову мовив. Повідай же мені так, ніби я не читав. Повідай мені як новакові. Я сумнівався багато з тих пір, я хочу істину знати. Є питання велике і значуще, мій запит: чи був Христос? Повідай мені тепер як новакові, а я сумніватимусь. Повідай, Йоане.

Тоді Йоан сказав йому:

— Після Луки та двох інших моїх товаришів тепер євангелію писатиму я, останній з живих учнів Христових.

— Коли писатимеш? — спитав Теофіл.

— Вийду на волю, — зговорив Йоан, — вийду на волю. Тепер запишу об'явлення, вийду на волю, напишу євангелію, там усе буде сказано, було слово, і стало Христом, і я його бачив і слухав, і матір його бачив, знав, усе напишу, був Христос, я сам його слухав і тепер слухаю, був Христос, усе напишу в євангелії, і писатиму євангелію в Ефесі — —

— Ти таки справді хочеш до Ефесу? — сказав Теофіл і став навпроти нього.

— Поїду, поїду до Ефесу, — закричав Йоан, — вийду на волю, поїду до Ефесу, там багато поганого духу завелось в душах, відступили і сумніваються, а я їх моїм словом назад, як звихнені кістки.

— Добре, — сказав Теофіл і глянув на нього, — ти поїдеш до Ефесу, там писатимеш євангелію. Що нового ти скажеш? Таж твої три товариші все вже сказали про Христа.

І хитро всміхнувся Йоан. І мовив:

— Усе, а не все. Сказали, а не досказали. Христос слово. На всі язики слово. Я напишу про слово.

— Христос був юдей, — сказав Теофіл.

— Христос був слово, — сказав Йоан, — юдейське слово на всі язики. По-нашому Месія, по-вашому Христос.

— По-нашому? — перепитав Теофіл?

— По-вашому, по-грецькому — байдуже. Цього не сказав тобі Лука, це тобі скажу я.

Очі його налилися видивом.

— Ти сумніваєшся, питаєш: а чи був Христос? Я відповім тобі на твій запит: був Христос, і є Христос, було слово, і є слово. Відвічне слово, вічно було, вічно над звалищами Риму, вічно на всі язики.

— А що з Римом буде? — спитав Теофіл.

— Нічого не буде. Риму не буде. Буде Європа.

— Що за Європа? — засміявся Теофіл. — Європу биж на роги вхопив.

— Європа вийшла з рідних берегів і стане можновладицею світу. Христос Європа. Європа Христос.

Йоан півлежав, скоцобившись на лежанці, аж ось підскочив і звівся на ноги.

— Усі язики, усі народи зо словом на устах, Європа.

— Поясни мені, як юдей Христос та Європою стане? — сказав Теофіл.

— Старий єврейський закон був єврейський, кострубатий. Заспокоєний був, відрубаний і нерозтесаний був старий єврейський закон. Він був єврейський, був підготова, нерозпрацьована дубова дошка. Ми жили в ньому, а ви не хотіли жити в ньому. Ми жили, ми пережили. Ми збагнули закон для всіх, придатний для всіх, ми збагнули тепер закон придатний для всіх, для всіх, для всіх, і принесемо вам, нуте-читайте, а не тільки для юдеїв.

Теофіл глянув на нього.

— Ти кажеш: ми збагнули новий закон. Кого розумієш, кажучи: ми?

— Ми, — сказав Йоан і знову ліг. — Христос збагнув новий закон.

— А чи був Христос? Я ось мало не впіймав тебе. Чи поручишся мені, що Христос був?

Аж Йоан зірвався з місця і забряжчав кайданами.

— Ви спалили нам нашу трудну східню державу, — закричав він. Тоді, захлинувшись слиною, він ухопив себе за горло. Сидячи, він повторив:

— Ви спалили нашу східню державу, таку трудну після вавилонського полону, таку безвиглядну перед орлом вашої могутності.

— Безнадійно нам жити, — кричав Йоан далі, — безнадійно жити, коли кожночасно загрожували навалюю з заходу. Ви рознесли наш храм, цеглинами пішов, але в тому нам кара від Бога єдиного.

Він спинився, затаївши подих.

— І в тому благовість нам від Бога єдиного. Був Христос, був Христос.

Йоан дихав тяжко і з сичанням. Червонявина набрякла йому на білках очей. Та вже скоро по тому заговорив спокійніше:

— Був Христос. Іще раз кажу: ми збагнули, що то для вас було, коли ваші скочили до храму, по гнучких драбинах скочили, і роздерли на шмаття запону перед святая святих — і, гай-гай, не вдріли там аж нічого. Знов кажу: для вас наш старий закон пуста байка, збагнули ми. Тоді ми сказали для вас євангелію нового заповіту.

— Хто? — спитав Теофіл.

— Що хто?

— Хто сказав — нову євангелію?

— Христос сказав, Христос сказав, — замотав головою Йоан і скочив з місця.

Теофіл дивився вділ. Він дивився вділ і на свої нігті. Він відмітив у думці: «сказали нову євангелію» або «сказали євангелію нового заповіту». Чи добре так по-грецькому? Він думав про те, як би переклав зворот по-латинському, якби довелось. Він не міг пригадати деяких латинських слів. Потім пригадав.

— Ти слухаєш мене? — спитав Йоан стоячи.

— Так, — із зусиллям промовив Теофіл. — Прощу тебе, повтори ще раз.

— Що повторити?

— Останню думку. Ти сказав — —

— Я повторю, — сказав Йоан, блиснувши очима. — Я повторю для тебе останню думку. Я сказав, старий єврейський закон ви не приймали, бо виключав, виключав усе неєврейське.

— Так, — сказав Теофіл.

Він дивився вділ.

— Тож Христос проголосив новий закон, для юдеїв та для неюдеїв.

І Йоан раптом заговорив жваво, швидко, не спиняючись. Він промовив так:

— Ти скажеш: та мені й це читати важко і нудно і нецікаво. Писано, скажеш ти, не нашою мовою, не нашим вирозумінням. Так кажеш ти про євангелію, бодай про ту, що склав для тебе Лука, мій товариш. Ти бо волієш упиватися ділами війни, ділами войовників вашого орла у віршах вашого народу пророка — —

— Ти не читав Енеїду? — урвав йому мову Теофіл.

— Ні, не читав, — сказав Йоан і спинився. — Не читав, але знаю.

І знову Теофіл думав про слова, про їхню одіжку, не про їхній глузд. Він думав: а чи не можна б так побудувати речення, щоб уникнути повтору займенника «ваш»: вашого орла у віршах вашого пророка? А Йоан тим часом говорив далі:

— Добре, ми писатимемо для вас вашою мовою, вашим вирозумінням: теж про войовників і теж про здобувців. Але войовники та здобувці стануть понад народами й границями, бо державу нашу, яку ви зруйнували були, ми відновимо — тільки вже відновимо не на святій горі, а відновимо в усьому світі.

Здритнувся Теофіл і прислухався уважно. А Йоан сказав йому:

— І тоді збагнете, яке слово хотіли зруйнувати ви, руйнуючи нашу в недолугих шатах державу. І вашою мовою читатимете його, наше слово, і ваша мова буде ваша й не ваша, бо вами ж видозмінена і збагачувана і виплекувана і викохувана на десятки зразків та ладів, бо прекрасним і розмаїтим буде наш людський витвір: Європа. І збагнете, що не мсту вам несемо, Рим руйнуючи, а діло любови і оновлення і братерства і всерозуміння і життя вічного.

— Хто? — спитав тихо Теофіл.

— Що хто? — спинився Йоан.

— Хто для нас несе не мсту, а братерство і всі ці прекрасні речі?

— Ми, — сказав Йоан.

Він зблід.

— Христос несе.

— Чи був Христос? — тихо спитав Теофіл.

Йоан був увесь сизий, такий блідий.

— Був Христос. Що тобі казав Лука?

— Він казав, що Христа не було.

— Він не міг так казати.

— Він казав, що Христос був.

— Він казав правду.

Йоан був увесь сизий, такий блідий.

— Так, — промовив Теофіл. — Христа не було.

— Христос був, — сказав Йоан.

— Христа не було. Єрусалим і храм і вашу державу зруйновано щойно, яких двадцять п'ять років тому. А Христос народився, твердите ви, вже щось зо сто років тому, і жив тільки тридцять три роки, отже помер тому шістдесят п'ять років. Тобто: не менш, як тридцять п'ять років перед зруйнуванням храму. Ти слухаєш мене? Як міг він за тридцять п'ять років перед зруйнуванням храму зробити те, про що ти кажеш: із зруйнованого храму, з рознесеної дощенту держави вашої сказати — — євангелію єврейську для всього світу? Як міг він те зробити, скажи мені? Коли я не вірю, я не можу повірити, допомагаючи собі уявним часом, Христа не було.

— Христос був, — сказав Йоан.

Теофіл похвлавшав. І в нього теж на мить заблищали очі.

— Христа не було, — сказав він. — Єсть ти, єсть маленький гурт твоїх однакодумців. Це ви хочете вимовити нове слово. Та не стягайте на свої писання імени Христового, бо Христа не було.

І Теофіл ступнув раз наперед і раз назад. Руки він тримав за спиною.

— Христа не було. До зруйнування храму ніхто про Христа нічого не чув і не говорив. Я їздив нещодавно вашою землею. Я розпитував ваших людей у Вифлеємі і в Назареті і в Кані Галилейській і в Єрусалимі і по інших містах. Ніхто з них нічого не чув про Христа до зруйнування храму.

І знову ступнув Теофіл раз наперед і раз назад, гоїдаючись на закаблуках простого свого і гарного взуття. І вів далі:

— Свої — — об'явлення — — ти пишеш їх у запалі пристрасти щойно тепер, після зруйнування храму та держави. Ти сам, сказав би я, увесь іще палаєш арамією мовою, ти пройнятий нею наскрізь, дарма, що говориш і пишеш грекою. І чому тебе теж ніхто не знав і не бачив до зруйнування храму? Поясни мені це?

Теофіл спинився. Він пригадав щось і спинився. Він глянув на

Йоана: праведник був нерухоми́й. Дивившись на нього, Теофіл промовив інакшим, трохи м'якшим голосом:

— Щоправда, понад тридцять років тому, коли я був юним юнаком, і мене ще відвідував у Римі Лука, якого ти звеш своїм товаришем, він, навертаючи мене на вашу нову віру, списав для мене дві книги. І у другій з тих книг, що повістувала про діяння вашого гурту, він згадував також і про твої діяння. Твоє ім'я мені знає, я не можу того заперечити. Ти був, здається, з твоїм товаришем Петром, у — Самарії?

Він глянув на Йоана. Йоан не відповідав.

— Так, ви робили щось, — мовив далі Теофіл, — ви робили щось так само й до зруйнування вашого храму. Але ж, для чого ви — —

Знову спинився Теофіл і з досадою затис уст. Йоан стояв нерухомо. Не зводивши з нього погляду, казав Теофіл далі:

— Мені йдеться тільки про дрібницю. Не можу я залишатися спокійно, поки неясна мені бодай одна частка речі. Таж Лука оповідав і писав мені про Христа зовсім інакше. Не казав він мені, як оце ти кажеш, мовляв, із звалищ храму на звалищах Риму Христос задумав створити Європу. Лука взагалі ніяк не узалежнював Христа ані з Римом, ані з храмом вашим, та й не міг, бо коли він писав для мене, храм стояв ще цілий та неушкоджений, і Рим не йшов іще останнім походом на Юдею. Не гнівайся на мене, я не бажаю ніякою мірою ловити тебе на брехні. Я далекий від того. Якщо тобі здається, що я підходжу з низьким підступом до підвалин твоєї віри, то покинь цю думку і пробач мені гостроту деяких моїх слів. Мені йдеться тільки про дрібницю — про дрібницю, що в ній заховано зерно мого невір'я.

І він сплів до купи пальці рук, тонкі й тепер потемнілі з дороги. І мовив далі.

— Так, Лука не пов'язував Христа ні з храмом, ні з Римом. Я виніс тоді переконання, що заповіт Христа лише для слабких сього світу. Він казав, мовляв, Христове царство з іншого світу, зо світу незримого. Отже, воно ніби править за алегорію втіхи для скривджених та недужих, і на введення бідних духом у браму цього царства, казав Лука, були спрямовані зусилля ваші, учнів, помічників, послідовників Христових. Але те, що належало кесареві, твердив Лука, Христос і полишив кесареві. Не було й згадки про земну світову державу Христа. І тому воно для мене мало зміст — —

Він замовк. Його вразила одна думка, і він замислився над нею якусь хвилино. І тоді її висловив так:

— Звичайно, я не тверджу, що в писаннях Луки не було нічого від месіянства. Я читав їх один тільки раз, а це було вже тому дуже давно. Можливо, і вони теж містили у собі щось із того, що ти з незрозумілих для мене причин і, на мою думку, неслухно говориш про Христа. Я не пам'ятаю вже добре тих писань.

— У всякому разі, — мовив Теофіл далі, докраю напружуючи думку, щоб знайти впевнений і твердий вислів, — у всякому разі, тоді,

слухавши Луку і його читавши, я був далекий від думки надавати Христовому слову якогось інакшого значення поза значенням слова на вітку бідним та немічним. Тільки так сприймав я учення Христове, і тільки в такому глузді готовий був прихилитись до нього. Я був юний і спраглий усього нового. Вже казав я тобі: це правда, під впливом Луки та деяких його товаришів я був дуже близький до того, щоб стати в лави коли не самих діяльних християн, то принаймні тих, що їм співчують. Я бо ніколи не цурався допомагати упослідженим, насамперед же упослідженим юдеям. Не цураюсь і тепер. Бо, зрештою, першим обов'язком римського патриція є захищати знедолених. І я готовий був боронити їх від людей можновладних, захищати, скільки мені моя честь веліла і скільки веліла моя совість. Але — —

Він глянув на Йоана промкнено.

— Але з певного часу прочув я в казаннях послідовників Христових інакший голос. Інакший голос, відмінніший. Я почав прислухатись до нього. І я чув ніби моря шум, моря шум крізь вітру поєсивст. І я відхилився від вашого вчення. Щоразу ставав я дедалі більше чужим йому, дедалі більше далеким. Бо одна річ, Йоане, коли творять релігію про слабких, а зовсім інша річ, коли релігію слабких бажають нав'язати сильним.

І він замовк, і стиснув руки кулаками. І мовив далі:

— Рим, Йоане, Рим не дається відразу так легко збагнути. Ти вмиєть розправився з ним твоім словом, але при тому забув еси, що єдина запорука захисту слабких — меч. Лиш тоді я можу служити Христовій науці діяльно, як озброєний буду по груди й по очі, і як не бракуватиме жаги мені ступати на незнані землі та приносити в піхвах залізний порядок. Подумай, ось із твору пророка нашого, якого ти не читав, — подумай, скільки округлого значення мають оці слова:

Римлянине, пам'ятай, що народами маєш рядити!

Ось твоє буде мистецтво: заводити звичай мирні —

Тих, що коряться, щадити, а тих, що гордіють, карати.

Мимомохть глянув при тих словах Теофіл на Йоана і побачив, що той дивиться на нього непорозуміло.

— Стривай, — мовив Теофіл, — я висловлю для тебе те саме по-грецькому.

І він повторив вірші, підшуковуючи для слів латинських приблизні грецькі відповідники. А тоді вів далі:

— Ці слова для мене корогва релігії. Ніякої інакшої для себе не бажаю, і не бажаю для Риму. Бо не слово, а меч забезпечить і мир, і любов, і порядок. Відбери меч у римлян, і світ завалиться з громом, бо пожере сам себе, і ніяке слово спасіння йому не дасть. Так думаю, і в думці певен.

— І тому, — говорив далі Теофіл, намагаючися будь-що не образити Йоана різкістю свого голосу, — і тому я з двох причин не можу

стати прихильником нового вашого християнства. Річ перша, я не вірю, мовляв, словом можна опанувати світ — —

— Таж світ увесь із слова виник, — скрикнув раптом Йоан, і сплеснув долонями так, що ланки кайданів зустрілись і дзенькнули. — Ти ж не читав ще моєї євангелії! Я почну її саме так: напочатку було слово — — Ти ж не читав ще моєї євангелії!

— Я не читав її ще, — холодно промовив Теофіл. — Як ти її почнеш, сказав ти?

— Споконвіку було слово, ось як я її почну! — заволав Йоан.

— Ти сказав якось інакше.

— Коли сказав інакше?

— Перед тим сказав інакше. Ти сказав: напочатку було слово — або якось так.

— Так, сказав інакше. Бо нема слова.

— На що нема слова?

— На слово «споконвіку» нема слова.

— У чому ж різниця?

— З чим різниця?

— З тим — з «напочатку»?

— Бо не було початку. Початку не було.

— Усьому був початок.

— Усьому, а не всьому! Слово, слово ніколи не мало початку. Слово було перед початком. Воно й спричинило початок, он як.

— Тож як те висловиш?

— Що висловлю?

— Те, що слово було перед початком. Адже сам кажеш, мовляв, нема слова, яке висловило б безпочаткове буття слова.

Йоан скривився й замислився на мить. Потім ще раз скривився й досадливо махнув рукою.

— Ат! Як висловлю! Візьму та й уживу грецького слова з «Сімдесятох», чого там ще.

— Звідки грецького слова вживеш?

— Із «Сімдесятох» уживу, з першої книги Мойсеєвої, з перекладу вживу.

— Яке там слово стоїть?

— Та «напочатку» ж, «напочатку», ваше слово стоїть.

— Наше?

— Ну, грецьке. Грецьке слово стоїть.

— Що воно означає?

— Означає? Нічого не означає. Означає: напочатку, в головному, в першоголовному. Або ще там: первісно, щонайперше, найпершою чергою, чи як там ще.

— Але може є араміське відповідне до твоєї думки слово?

— Нема і араміського. Людського справжнього слова нема.

— Як стоїть у книзі Мойсеевій, у старому вашому законі, у перстворі. Маєш ти його?

Лапнув себе зненацька Йоан за стегно. Були там сувої старого закону прив'язані, і заходився вже він був полу зачочувати, щоб відв'язати, щоб прочитати. Та тоді відпустив полу, і поправив собі на ручники кайданів на зап'ястях. І махнув спересердя рукою.

— Шкода робити. Відв'яжеш — потім не прив'яжеш. Я й так пам'ятаю. Нема там слова відповідного.

— Що стоїть на початку книги Мойсеевої?

— На початку стоїть «напочатку». Те саме стоїть. Те саме значення стоїть: найперше, первотоловно, у перщу голову. Он що там стоїть. Але то не те. Бог створив світ, і тому був початок. Слово ж існувало перед початком, перед початком. Слово існувало споконвічно.

— Що значить споконвічно?

— Значить: завжди. Існувало перед початком, і існуватиме після кінця. Слово — початок, і кінець, і новий початок, і кінець у початку, і початок у кінці. Перша буква, остання буква, але остання буква є перша буква. Слово — перша буква і остання буква, і нема першої, і нема останньої, а є слово, і слово є все, он що. Слово є все, бо слово єсть Бог, он що. Не читав же ти ще моєї євангелії, адже не читав, хіба не так?

І Йоан знову махнув рукою розсерджено. І тоді повторив Теофіл із притиском:

— Так, я не читав її ще. Я кажу так тому, що не вірю —

Але Йоан його вже не слухав. Вибухнувши всією істотою зненацька, кричав він і трусився, і Теофіл стояв перед ним, схрестивши руки на грудях, а Йоан кричав і трусився, і тоді Теофілові довелося підвищити голос, і ще дужче, ще дужче підвищити, і закінчити речення, і повторити його ще раз, і ще раз, і ще раз, аж Йоан сплився і вирячив очі, і мусів дослухати речення до кінця:

— Я кажу, що не вірю в невеличкий гурт людей, навіжених тим, що вони називають словом. Я не вірю, що невеличкий гурт людей, озброєних отим словом, будь воно, слово, і споконвічне, як то ти його звеш, — я не вірю, що такий гурт здолає збороти величезну решту світу, озброєну залізним мечем.

І Теофіл віддихнув. Йоан усе так же стояв без руху, витріщив очі, розтулив рота, мов на прокльон. І Теофіл промовив:

— Це перша річ. А друга річ та, що прийнявши римська кермівна верхівка Христову науку як нову віру і спосіб діяння, прийняла б, я твердо переконаний у тому, смерть. І тому, коли б навіть було це можливо, коли ви, перейшовши від слова до діла, почали б опанувати серця й мозки народів імперії, — я перший, Йоане, я перший піднесу на вас меч. Сказаного досить. Я скінчив.

І Теофіл, важко дихаючи, обернувся до вікна. І тоді вдруте ви-

бухнув Йоан загонистим гнівом і надлюдською люттяю, і обурення обуяло його, і відібрало в нього мову, відняло дар промовляти злітно, і Йоан трусився і тільки час до часу вигукував, вигукував без кінця одне й те ж саме речення:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І він бачив їх в уяві так опукло, нових войовників слова, бачив їхні носи і вуха, і бачив, як сіяють їхні очі, як блищать вони очима, і він би так гарно розповів про них, як про живих і дійсних, так цікаво розповів би про них, коли б його слухали з прихильною наставою, він розповів би, як то можна подолати держави та імперії і зло, що походить від держав та імперій, як то можна подолати зло одним лише словом і поглядом упертим і очима видючими і ще тим, що відмовитись від зброї і від биття по обличччї, він розповів би про це так цікаво і так виразно, але його не слухають, і він втрачає дар слова, і на нього напад нездарности, і він не може висловити нічого доладного, тому що співрозмовник не слухає його з прихильною наставою, і ще тому, що його видива біжать перед ним, і вони біжать прудкіше, ніж біжать його грецькі слова, та й його араміїські слова, і він не може вбрати свої видива ані в одне доладне речення, ані в одну завершену фігуру, і тому він кричить дедалі лютіше й лютіше, і ячить, і ятритися, повторюючи все те ж саме без кінця і краю:

— — слово переможе меч — — слово переможе меч — —

І Теофіл дорешти перестав розуміти Йоана, і кінцево втрачає терпець. Йоан наче німує для нього зо своїм трудним криком. Теофіл відчуває: така людина знається на коріннях правди, але не висловити їй цієї правди, бо природою своєю людина ця недорікувата. А Йоан гнівається, він свариться і кричить, і повторюється раз-у-раз, і не може Теофіла переконати, бо повторюється, і лютує сам на себе, що говорить не до речі, що говорить грімко, а напружено і блідо, що говорить грімко, а невиразно і нездарно, і Теофіл з гіркотою думає, що ця людина могла б стати вимовним письменником грецької мови, бо має дар опуклого бачення, але повинна б трудитись у мові і вчитися в грецьких письменників, — і Теофіл раптом уриває мову Йоанові, і з найвищим роздратованням каже про це, каже йому, він каже, що Йоанова мова недорікувата, косноязычна, і темна, і погана, і деяких вигуків він не може навіть перекласти, а про глузд їхній здогадується з трудом лише з усієї його мови, і що Йоан сам себе засудив на те, щоб бути поетом для темних скотарів. І у відповідь Теофілові кричить Йоан у нестями:

— Нехай і скотарський поет, був би лиш поетом Господа мого, нічого більше й не треба мені!

І тоді Теофіл припиняє крик. Він стає нараз у становище замирення, і змінює голос і спосіб вислову, і просить Йоана йому пробачити.

— Пробач мені, — сказав Теофіл, — я не мав права втрачати так владу над собою. Ти старий і знеможений, я повинен би це взяти до уваги. Пробач мені, ще раз прошу тебе. Але скажи мені, скажи мені ще раз, повідай спокійно і розважно про задум твій — ваш — Христа. Я слухатиму тебе з увагою і не буду перебаранчати. Повідай, що за войовники і що за здобувці прийдуть на зміну нам, римським вершителям, що за зброю вони носитимуть і на яких полях виграватимуть битви. Чи хочеш ти влити дух сили в науку Христову для слабких, а чи волиш ти сильних слабкими зробити, щоб зрівняти всіх людей під одним Богом? Я все хочу вислухати, я все хочу знати. Повідай.

І він присів на ослон. І Йоан раптом став як дитина, радісний і довірливий. Він уже не трусився, не гнівався, і очі його старечі поїняли золоте сяйво. І він враз заговорив з незвичайною округлістю, бо тепер у нього думка щасливо народжувалась у словесній сорочці.

— Ти слухатимеш мене? — промовив Йоан. — Я скажу тобі. Люди не рівні. Але вони рівнозначні. Ти заговорив про рівність, ти запитав мене, чи хочемо зрівняти? Не можна зрівняти, бо люди не рівні під Богом, один високий, другий низький, а третій розкарякуватий. Не рівні люди, ніхто й не каже про рівність. Але люди рівнозначні.

Він звів руки дотори і знов їх опустил. Він не хотів загубити свою думку, її бо вже переганяла друга. І він промовив швидко:

— Люди рівнозначні, це означає, що однаково варті перед Богом хто держави буде і хто горщики поливою вкриває, бо і там і там труд і терпець і наука і штука. Ти зрозумів мене? Люди рівнозначні. Один умілий у писанні, а другий у подорожуванні, один у говоренні, а другий у рільництві. Люди рівнозначні. І от хотів би я сказати —

Він глянув у вікно.

— — я хотів сказати — — Ти кажеш: здобувці й войовники, які, мовляв, войовники, які, мовляв, здобувці? Я тобі скажу: здобуство не має мети.

Теофіл глянув на нього.

— Добуство не має мети! — з запалом викрикнув Йоан. — Яка мета у здобустві? Що виграє світ, як один народ здобуде в іншого багатства і перетягне в свою сторону, пересуне їх у свою сторону, а тому народові лишить пустиню? Добуство — омана, мана і омана. Усі багатства світу сього від початку й до кінця обчислені, грабунком не додаси, ані віднімеш. Чи варто ж держави мостити, коли однак спадок по них не повиросте! Люди рівнозначні, і що з того, коли кесар земний, така ж людина, як і раби його, що з того, коли він заходиться налігачем нагинати та ламати та по-своєму калічити подібні, рівнозначні йому людські істоти? Що за здобуток для світу, коли один кесар нагинатиме народи на один взірець, а другий кесар приїде і вдарить його мечем, і сам перебере владу над народами, і заходиться нагинати їх на свій взірець, — що за здобуток для світу,

коли оте нагинання сліду по собі не залишає, хібащо кілька храмів та гробниць, а вони ж постоять якусь часинку та й собі геть піском підуть!

— Ти проти насильства? — спитав Теофіл, дивившись у вікно.

І Йоан так само дивився у вікно. І він обернувся до Теофіла, і голосно сказав:

— Я проти насильства? Ні, я стою за насильство! Ми дамо змогу кожному йти стежкою здобувства, але здобувства власної душі.

— Так! — вигукнув він, незвичайно жвавіючи від своєї думки. — Ми дамо змогу кожній людині ступати стежкою здобувства, бо ми стоїмо за насильство: за насильство над самим собою. Люди не рівні, бо один досяг уже влади над собою, а другий ще тільки посередині або й починає щойно свою стежку. Але люди рівнозначні, тож кожному дати свободу власною волею обирати шлях до самонасильства. Ось новий закон, ось нова його корогва вогненна: з усіх насильств ми дозволяємо самонасильство. Дайте кожній людині свободу, дайте якнайскоріше! Як повітря, потрібна вона їй для того, щоб коїти над собою насильство, щоб коїти його без сторонньої допомоги, щоб коїти самонасильство. Насильство людини над людиною — зло цього світу. Насильство людини над собою — благо і спасіння цього світу. Бо щоб врятувати світ, щоб не запався він у борні всіх проти всіх, щоб не запався у всеземному землетрусі, борімося всі за одне: за царство Боже у кожному. А це — тільки самонасильством.

І Теофіл глянув Йоанові у вічі.

— Я питаю тебе, — сказав він, — якщо весь світ наново створити беруть на себе обов'язок пророки, для чого ж тоді іншим людям, що не є пророками і не є християнами, для чого їм тоді гартувати себе, своє тіло, свою силу волі? Скажи мені це.

— Гай-гай! — скрикнув Йоан і навіть засміявся. — Гартувати тіло, силу волі! Ти кажеш: гартувати силу волі! Воля! Сила волі! Яка ж то сила волі, коли вона не втримує тебе, щоб не вдарити слабшого? А я тобі щось інакше скажу: сила волі насамперед на себе самого. Воля для того, щоб у собі храм створити, а не в іншому. Ти сам же порожній посуд, подбай у собі — куди ж берешся іншого нахилити?

Коли Йоан промовив, раптом сильне почуття залило Теофіла. Він затис кулаки, щоб не піддатись йому, але воно перематало. Він відчував теплоту власних повік, стільки живої крові кипіло в них. Він знав, що в цю мить може полюбити цього нещасного дідугана, полюбити на все життя, такий бо він стояв перед ним завершений, заокруглений, насуплений, найжачений, ласковитий. Тривало одну мить.

— Кажи бо далі, — мовив Теофіл.

— Так, казатиму далі, — відрік Йоан. — Що ще тобі сказати?

— Як валитимете Рим, як здобуватимете світ, де ті войовники, хто вони? Скільки вас, Йоане, — крихта! Жалюгідна крихта.

— Але усе із слова, з одного тільки слова.

— Таж слово ваше, Йоане, не може бути словом для всіх, навіть коли ректимете його у новому заповіті. Ти забуваєш, не тільки поодинокі люди високі й низькі, — це бо ти й сам казав, — але є й народи високі і народи низькі.

— Ага, народи! — сказав Йоан і лукаво посміхнувся.

— Так, народи. Один, — ти сам так казав, — покликаний держави творити, другий горщики поливати. Коли мене посадять до християнського храму і не дадуть здобувати, я перестану бути римлянином. А для мене це — перестати існувати.

— Народи, народи! — повторив Йоан. І все посміхався. — Я хотів тобі ще й про народи сказати, тільки забув, добре, що ти нагадав. Народи, Теофіле, народи! Народ це покликання, маєш правду. Народ це покликання. Але не тим народи різняться, що один вищий, а другий нижчий. Народи бо теж перед Богом рівнозначні. І різниця тільки в тому, котрий з них, народів, перший стане на стежку самонасильства. Те саме, що з поодинокую людиною. Народ це зерно злакове: тоді набуває цінности для світу, тоді чинний та діяльний для світу, коли приносить саможертву, коли сам розчинюється у своєму чині. Ми, юдеї, першими стали на путь оту, саме тому, — але тільки тому! — маємо слухати Бога в собі і нести його іншим.

Замислився Йоан і звів на мить очі вгору,

— Ми жили замкнені в собі, — мовив далі, — ми теж мали своїх полководців і теж мали своїх кесарів, уславили вони себе ділами перемоги та здобувства. Але нас били, нас узяли у полон, раз і вдруге, — добре робили, що нас били, бо щойно зрікшися храму на святій горі, стали ми народом. Народом не для себе, народом для світу, народом-словом, що розсаджує і творить, і розсаджує, і творить.

— А інші народи? — спитав Теофіл.

Його мить уже минула.

— Ти не розумієш, — сказав Йоан, і спинився, і глянув на нього. — Ти не розумієш. Нема інших народів, бо юдеї уже не юдеї супроти грека, і не юдеї супроти картагенянина. Така бо наша Європа завтрішня: нема юдеїв, є Європа, є народи, що зливаються і перемішуються, і в кожному з них часточка юдейського слова, слова справедливости, і кожен з них рівнозначний, бо живе словом юдейським, словом справедливости. І юдеї вмирають у народах, і оживають у них для вічности, коли ті народи, своєю чергою, вмиратимуть, щоб оживати для вічности у ще наступних. Ось що таке народ, Теофіле. І ви, римляни, лиш тоді почнете жити в людстві, коли розпливетесь і розтечетесь по жилах прекрасного нашого витвору.

— То й є Європа? — промовив Теофіл замислено.

— То й є Європа. Ти питав мене, що таке Європа. То й є Європа. Перемішання народів на розсадженій землі імперії, нова людяність у Христі.

— Царство Боже на землі? — сказав Теофіл, ледь-ледь усміхнувшись.

Його мить уже минула.

— Царство Боже на землі, — сказав Йоан, осяяний новою своєю думкою. — Царство Боже на землі. А в те царство вступаючи, кожен вільний на своїй стежці. Ти питаєш, де наша зброя? Проповідь, Теофіле, проповідь. Проповідь свободи. Ми звільнимо людину від тягара обрядів і від фарисейської молитви. Одне лиш слово, і церква у слові, а не у храмі, і молитва у слові, а не у виставах. Свобода, всім свобода.

— А в те царство, — говорив далі Йоан, переслідуваний думкою, — а в те царство Боже входити всім вільно, кожному своєю стежкою, бо кожна людина, хоч яка висока вона виросла — і хоч як, набіло чи начорно її шкіру пофарбовано, — бо люди рівнозначні, і народи рівнозначні.

— І все ж таки кесар білий! — швидко сказав Теофіл, і думка вихопилася в нього несамохіть.

А Йоан нараз засміявся, ніби чекав тих слів, засміявся так задьористо і так по-дитячому.

— Білий, білий! — загукав він. — Ага, ага, ач, який ти! Білого тобі кесаря, що? Ще й довкілля його біле, з білого мармуру січене, що? А чорного не хоч? Не хочеш чорного кесаря? Будуть, будуть ще вам чорні кесарі, чорні кесарі над Римом! Будуть темношкірі й кучеряві, будуть і юдеї-кесарі над Римом. Ач, які ви, войовники та збройники! Не хочете чорного, бо негарний? Не за, зразками гелленської краси? А ми от візьмемо, усі зразки краси вам та й переколошкаємо!

І Йоан реготався далі, світло й щасливо, реготався, і йому дуже подобалось, як він жартує, і він просив у думці Бога дарувати йому жартівку, а й заодно просив Бога у думці дарувати йому, що гнівався перед тим так негідно, просив у Бога прощення за лють свою надлюдську, і все реготався сильнодуже, тож Теофіл і собі усміхнувся, хоч і чудно було йому чути таке з уст праведника. А Йоан трайливо далі картину розвивав-розгортав:

— Ми розсадимо геть взірець ваш краси, розсадимо вцент, бо мільйони потвор справедливо бути красунами воліють, мільйони потвор на обширі миротворення римського.

Тяжко й незграбно латинською мовою таку назву вимовивши, Йоан казав далі, і жилки на лицях йому вияскривились від сміху:

— Так, ми, чорненькі, кучерявенькі, низькорослі, брудношкірі, клецоногі, каракатенькі й волохатенькі, ми не допустимо, не дозволимо, щоб нас уважали за потвор, за нелюдів тому тільки, що не маємо римського носа, що не римське наше обличчя, коли дивитись на нього збоку. Взірець краси — Христос, Теофіле. Поставимо вам Христа, моліться на темне його обличчя, будьте, як він, старайтесь бути, як він.

— Теофіле, — гукнув він нараз. — Таж ви самі вже собі чорних

цісарів настановлюєте! Доміціян — третій мужик на Палатині — — мужик — — мужик — —

Йоан уже не сміявся. Він так дорого купував кожну веселоц болючим лоскотом у грудях, трясінням тіла віддячувався. І Теофіл зачехав, поки він перекашляе, і тоді сказав так:

— Ти жартував, добре. Та тепер скажи мені: буде перемішання народів, сказав ти, буде нова людяність у Христі. Але що, коли Європа ваша схибить? Що, коли й вона піде шляхом розподілу на нові народи, і на нові суспільні стани в народах, піде шляхом, що принесе збагачення для одних, а злидарство для других, піде шляхом, яким ішли до цього часу всі держави, — тобто, на мою думку, єдино властивим для всякої людської спільноти шляхом, — що тоді? Скажи мені ще й це.

І Йоан глянув на нього, і запитав коротко:

— А ще що?

— А ще що? — перепитав Теофіл. — А звісно, що. Багатство одним, нужда другим, заколоти всередині, а щоб їм запобігти — війни між народами. І от, уяви собі, починає твоя Європа воюватися, сама з собою воюватися, народи Європи одні на одних у похід виправляються — що тоді?

І знову коротко відрік Йоан:

— Що тоді? Тоді ми знищимо і її, як Рим.

— Як же ви знищите її, ваш витвір? — жваво озвався Теофіл.

— Варвари будуватимуть Європу, — мовив Йоан, подумавши, — варвари за нашим задумом — —

— За вашим — за юдейським задумом?

— О ні, то не буде вже юдейський задум! Уже тепер він не юдейський, уже тепер юдейство тільки зерно у ньому, і зерно розчинене. Громадянство любови, он хто винахідник задуму. Всі тут народи в ньому, в громадянстві, від кожного є в ньому, і від римлян теж будуть, і вже є. Громадянство любови.

— А варвари?

— Варвари прийдуть свіжі. А тоді й вони прилучаться до громадянства.

— І далі що?

— А далі так, як ти казав. Коли Європа схибить, нові прийдуть варвари. І таки по-нашому вчинять. Коли Європа схибить, вона загине, як Рим.

— Таж Рим ще стоїть! — дещо голосно вигукнув Теофіл. І він знову несамохіть дав прорватися досаді. — Рим ще стоїть, і не знати, як довго ще стоятиме, а ти говориш про нього як про минувшину. Це ж бо я тільки, осібна людина, коверзливий та примхуватий син Риму, стою тут та й слухаю твоїх — ну, скажімо, пророцтв. Сам же він, Рим, адже ж не слухає тебе, а дивиться вперед, повен сил, обтяжений завданнями, наважений, упевнений.

Але таки почув Теофіл римлянин з уст Йоана пророцтво, і пророцтво вирвалося з уст, та не з уст Йоанових, а з того місця, де сходить сонце, і неслося воно не до міста Риму, а до того місця, де сонце западає, і звучало воно так:

— Упаде наваженість, упаде впевненість. Упаде все, і знищено буде все — щоб чисте поле було для вселюбови. І ота любов усеосажна — то й є зброя наша найстрашніша, що валить, що подолує імперії, та зброя, що шлях уготовує царству Христовому на землі. Начувайся, римлянине. Зважай на цю зброю. Вона бо тебе й знищить для життя вічного.

І сливе з ненавистю запитав Теофіл:

— Та чи ж любиш ти мене справді, Йоане, ти, праведнику християнський?

І сливе з розпачем вигукнув Йоан у одвіт:

— Я люблю тебе, птице висока. Я люблю тебе, орле криластий. Я люблю тебе, чи хочу я того, чи ні.

ШОСТА ІНТЕРМЕДІЯ

Я знесилився, я знемігся, я читав тебе. Але як можеш ти це читати, коли й мені анікто не розтлумачив? Розтрощено передню тьму, а за нею ще тьма. Я дивлюсь і кажу: біло. Як і гординя коло себе. Що скажуть тобі виступи мого ества? Посмієшся та й підеш до щоденних наїдків. Ти не бачиш мене за молоком запони, а я бачу тебе, тільки сказати не вмю. Прорвись до мене, спочинь, вимовимо. Не хочеш? Прорвись до мене, кажу. Не хочеш? Біло тобі там? Нехай буде біло. Заждемо, аж нагряне. Ще не збагнено нами. Безодня тепла, але ніби ота пустопляшка. Без жодних посудів прийшли на край. Безодня тепла, але без руху.

ШОСТИЙ ЩАВЕЛЬ

— З мене досить, — сказав Теофіл, і підвівсь, і ступнув наперед. — З мене досить, Йоане. Я все збагнув до кінця, чого хочеш ти, чого хоче, як твердиш, ваш Христос. Ти говорив, і я тебе слухав, я говорив, і ти мене слухав. Ми сказали один одному стільки, скільки можуть сказати двоє людей. Час іде. Тобі треба вершити твій день, мені треба вершити мій. На якусь мить наші дні перехрестились, і я пережив мій день з тобою, і відтепер стежки наші знов розходяться, і кожний з нас іде так, як визначила йому доля його і його вдача. Стежки сплелись і розплелись. Прощавай.

І він, стримуючися, щоб не виявити наочно свою відразу, вийшов

з напівтемного мешкання, з його задужи, з тієї нестерпної теплої задужи, що її Йоан любов'ю називав, і він перейшов довгим покоем, що розділяв клітини, де животіли в півтемр'яві в'язні, і піднявся сходами, кивнув вартовому, і дав йому дрібну грошину. І вийшовши Теофіл на повітря, вражений був силою соняшного саява, вражений був тим, скільки у цій розпеченій спеці прозорой, сливе холодної свіжости, і він побачив, що Люцілій сидить там, де він його полишив, сидить у вінку, що його сам собі сплів у міжчасі, і у вінку променів, що над ним самохіть сплелися, сидить, гріється на сонечку, такий собі просто радісний, гріється і мріє, милий, жирний, ячмінний юнак Люцілій.

І все було на місці, усе на місці, і нічого не було знищено, все було так, як він полишив, усе було тут: і море, і піски, і небо, і ніяких знаків на небі не було, які віщували б знищення Риму, і римські вояки, вартові імперії були тут так само, були з плоті й крові.

— Закінчилась розмова? — спитав його Люцілій і підвівся.

— Яка розмова? — сказав Теофіл, дивившись на море.

— Розмова з праведником. Відбув день із праведником?

— Так, відбув. З мене досить.

— Що скажеш про нього?

— Старий жид, — сказав Теофіл. — Старий смердючий жид.

І вони відійшли вдвох від будинку в'язниці, і підійшли до намету зверхника над в'язнями, і зверхник вийшов і спитав Теофіла:

— Чи вже закінчилась ваша розмова, пане?

— Так, закінчилась, — сказав Теофіл, і, обернувшись до Люцілія, промовив: — Ми постоїмо хвилину тут, нехай побачимо, як ітиме він до праці.

Тоді зверхник звів угору кострубаті брови і запитав:

— Хіба, пане, ти не наказав звільнити його на цілий день?

І Теофіл відрік:

— Я роздумав. Не хочу втручатися в порядок долі. Коли він істинно праведник, він винесе уділ свій поза моєю допомогою.

І римляни стали остеронь.

— Так я дам його до нічної зміни, — сказав тоді зверхник. — Не працювавши повний день, наздожуйте уночі.

І глянувши на сонце та побачивши, пора вже лагодити невільників до нічної зміни, він видав наказ про те.

А Теофіл зійшов на пригорок із кущами, пригорок, де визирали з-під трави зуби голих кам'яних шарів, і Теофіл вивів за собою супровідника, і стояв як тріумфатор, що під ним долі посувається валка бранців. І раби виходили жалюгідні, один по одному або невеличкими гуртами, і вартові розважались на їхніх потилицях і на їхніх задах, розважались тупими, а то й гострими кінцями списів, також носачами черевиків і коліньми. Лиш деяких вони милували, виділяли з-поміж злиденного середовища, тих, що вислужувались, тих, що під-

лабузнювалися, — цих вони й годували краще. І особливо вирізнявся з-поміж них один вибитний, молодецький, він увесь вислужувався особливо, вислужувався на своїх товаришах, і коли наостанку вивели з в'язниці Йоана, цей гукнув до нього:

— Янголові Ефеської церкви напиши!

І зареготали кругом, чисто коні на водопої, і ще один вислуженець запитав:

— Йоане, а до Ефесу поїдеш?

І Йоан не глядів на нього, очі вділ, але не мав у голосі гніву, а сказав просто й тихо:

— Та, мабуть, поїду. Треба поїхати.

— Напиши янголові Ефеської церкви! — гукнув той молодецький, і нову заіржали-зареготались.

І тоді зверхник, широко сміючися, крикнув:

— Кожен бере деревину до кріплення, ніхто не йде порожняком!

І він ударяв злегка по потилиці тих із підлеглих, хто ще роздумував над його наказом, і так само заходилися робити його помічники. І дуже воно жвавило працю, і кожний невільник уже крехтав під деревиною, що крила його від світу, і ніс її як міг, і дехто падав, але тих піднімали тупими, а то й гострими кінцями списів, носакми черевиків та коліньми.

І Йоан теж підтягнув свій очкур, і взявся до деревини. Але зверхник сказав йому взяти більшу, і Йоан узявся до більшої. І в тій хвили, коли він нагинався, випала в нього табличка з записом, відв'язалася під халамидою, і він заходився її піднімати, але це відразу не далось, і він шкрябав пальцями землю, щоб ухопити її у жменю, і табличка лежала на землі пласка, прикипіла, і трудно, майже неможливо було її вхопити, від землі відірвати. І тоді зверхник із зеленою ненавистю в очах ступив до Йоана і тяжко вдарив його по нагнутій потилиці, туди, де мозок, туди, де мислі, щоб запаморочилися, щоб виздыхали, і Йоан слова не промовив, йому пощастило вже вхопити табличку, — але він не мав часу прив'язати її назад під халамидою, тому він тримав її у жмені, коли валив собі деревину на плече, і тому трудно було навалити деревину на плече, і ще кайдани заважали, кайдани, що їх знімали з в'язнів тільки під землею, для праці у копальні, і тоді зверхник ще раз ударив його долонею по потилиці, і ще раз, і ще раз, і він при тому то сатанів, то реготав, примовляючи: ух, ти, старенький мій, і бив його долонею по потилиці, де мозок, де мислі, і бив його носакон черевика в зад.

І Йоан так ішов під деревиною, тримав її руками, і в одній руці затиснута була табличка з записом, і віск на ній міг розтанути від сонця, і від поту руки, але що міг він вдіяти, і він ішов під деревиною, колись високий, тепер сухенький, колись добре в тілі, тепер самі жили, колись красно вроджений, тепер із повіками білого каменя, і йшов він так, ніби от-от упаде, але йшов і не падав.

І він пройшов з деревиною попри Теофіла, що стояв на пригорку, пройшов, гнаний носакон зверхника, і він дивився вділ, і він затискав у жмені при деревині табличку, і він старався не дуже тиснути, щоб не розтанув на ній віск від поту руки, і він пройшов повз Теофіла, і випнуті були його вилиці, і висіла під носом прозора крапля.

День праведника хилився на захід.

І тоді Теофіл промовив на пригорку:

— Ходім, Люцілію, далі нічого вже цікавого.

І вони зійшли з пагорба, і привітали римського зверхника, здорового й здоровенного бітинця, на прощання, і він повітав їх римським вітанням, і вони пройшли повз варту, і вийшли на свою дорогу назад, і пішли дорогою, назад, до корабля.

І Теофіл ішов як тріумфатор обіч із своїм наближеним, і вони ступали широко дорогою, як ступають тріумфатори після виграної в далекій країні битви.

СЬОМА ІНТЕРМЕДІЯ

І я подолав. Зберіться в турток навколо мене, віра ваша вас піднесе над порожнявою. Велике рожеве каміння, випорох, плавало у порожняві, ледь-ледь коливалося, а оце аж заворушилося, вітер повз нього пішов. Чи здається вам, чи справді воно так? Вітер — віра. Дивіться: було порожньо-порожньо, а ось навіяло повно. Чи з димів твоїх вивівається, з мозку твого творчого? Так відповідаймо їй, життєдайній порожнечі. Подумайте лишень. Заглибтесь у каюття, щоб стояв я твердо, щоб не хитавсь, не розпадався. Мудро підімо, і краплини мозку зберуться оболочком. В оболочці глузд, глузд і розуміння. Так само від праці поту. Мудро підімо. Станьмо навколо мене, станьмо навколо нього, гей, ніякий розрух світу вас не розжене, не розпорошить. Звучатиме само, бо звучало й звучить. Нехай же у вашому глузді теж звучить, і повно вашого глузду буде, і від вашого глузду звучатиме. І не спиняйтесь, не спиняйтесь, не спиняйтесь.

ЕПІЛОГ

Римлянам подано мотузяну драбину.

Допомагаючи один одному, видерлись вони на поклад корабля, і стали коло поруччя, а корабельники заходилися витягати котву з води, і вони лагодили вітрила, корабель уже відпливав, він чекав був тільки на двох римлян.

Сонце червонішало, бо й справді сорому вдосталь уже воно наїлося.

Теофіл дивився на острів, на спустілу пристань і на ринок, на будівлі долишні і на будівлі нагірні, на кипариси, на в'юнкі стежки по схилах. Де-не-де ходили люди на острові, маленькі і червоні, Теофіл дивився на них, і тоді собі на пальці, він думав, треба зійти наниз, там вимити їх, вони бо добре почорніли за ніч, за день.

— Рим, мабуть, таки впаде, — сказав Люцілій.

— Що ти говориш, Люцілію? — сказав Теофіл.

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Ййбо, не витримає.

— Ой витримає!

— Германці вже дали відчути.

— То був випадок.

— Про мене, випадок.

— Ми опановуємо Схід.

— Втрачаючи Захід.

— Ми опановуємо Понт Евксинський.

— Щоб у ньому остаточно розплистись.

Корабель уже плив під усіма вітрилами.

Корабельники працювали вітрилами, і керманічі працювали стерном, пильно й поважно вдивлявся ватаг на підвищенні, вдивлявся у дальнє червоняве сонце, вдивлявся і думав, може бути знову ніч буря, є ознака хуртовини, що несеться ще поза обрієм, несеться і може ви- нестися ззаду, в тил кораблеві, в його вітрила. І корабельники приходили і пробігали покладом, рухані покликами ватага. Корабель плив під усіма вітрилами.

— Германці мене не страхають, — сказав Теофіл.

— Це дуже добре, — сказав Люцілій.

— Я хотів би достеменно знати тільки одну річ.

— Саме?

— Чи справді був Христос?

— Звичайно, був.

— Ні, я не про Ісуса людину.

— А про кого?

— Я не про Ісуса навіженого юдея.

— А про кого?

— Я про Христа, про всеязичне слово.

— Був такий Христос.

- Ти жартуєш, Люцілію?
— Був такий Христос. Був і є.
— Де він був?
— Та як же, ми його щойно бачили.
— Ти жартуєш, Люцілію?
— Звичайно, бачили.
— Де ми його бачили?
— Та хоч би в тому старому.
— В Йоані?
— Та хоч би і в Йоані.
— В його слові?
— І в його ділі.
— Невже ти вважаєш його діло чинним?
— Христос народжується і вмирає і воскресає щохвили.
— Для всіх?
— Либонь таки для всіх.
— І для римлян?
— Та либонь таки й для римлян.
— І той чин що — милосердя?
— Милосердя. Оте, що скорює людину самій собі.
— Але римляни скорюють інших і здобувають землю.
— Христос скорює себе і здобуває небо.
— Отже, і людей?
— І людей.
— Усіх?
— Усіх.
— І римлян?
— І римлян.
— Добре, Люцілію. Тільки не мене.
— І тебе так само, Теофіле.
— О ні! Мене ні.
— Чому це тебе ні?
— Від цієї хвилини я все забуваю.
— Не забудеш.
— Забуду, я нічого не бачив, нічого не чув.
— Не забудеш.
— Чому не забуду?
— Твоє ім'я стоїть на початку писань Луки, Теофіле.

- Так я витру своє ім'я з тих книг.
- О, не витреш!
- Чому не витру?
- Не витреш, не затреш, Теофіле. Так і перейдеш у переказ.
- Ті книги є ще в моїй римській книгозбірні.
- Ти ніколи вже не повернешся до Риму.
- Але я не хочу в переказ, я хочу голої правди!
- Переказ виправдає свою правду.
- Але я все таки напишу свою правду.
- Що ти напишеш?
- Що було, що я чув, що бачив сам.
- Не повірять.
- Чому не повірять?
- Люди прагнуть переказу.
- Отже, Христос був?
- Був Христос, Теофіле.
- І що — був новонавернений патрицій?
- Так, і був новонавернений патрицій.

Тоді Теофіл глянув на багряні хвилі, вгорі і долі, що полишилися по втечі сонця, і острів підносився обіч, острів Патмос, він поволі нурився у воду, а в надрах трудилися люди, одна велика у дожджданні людина. І Теофіл римлянин був наодинці з голою своєю правдою, він один болюче дознавав її, що падає знічена, падає боком перед правдою сотень і тисяч і мільйонів і мільярдів. Трудний стояв перед ніччю римлянин Теофіл на покладі корабля.

Корабель плив до Мілету.

ТЕРЕСА ЕСПНОСА: СОЛДАТ, КІТ, КНИГА

Я нічого не знала напевно. Але в таких випадках не буває нікого, хто щось знав би напевно. Хоч кожен займається й переймається тим, щоб бути в курсі всього, про що тільки можна довідатись. Я — ні.

Вийшла з праці кількома годинами раніше. День був осяйний. Помічався початок тієї пори року, на яку всі чекають з новою усмішкою і квіткою на грудях. Я — ні. Ще була вбрана в мій зимовий одяг і вулицями йшла, шукаючи соняшного тепла.

Мчали люди. Мчали авта. Мчали голоси. Все виявляло поспіх. Я — ні. Хотіла б затримати день, щоб далі відчувати сонце на цері. Але день — він мчав також.

Вдома стала перечитувати одну драму, яка мене схвилювала тому кілька місяців. Знайшла в ній новий зміст. Глибший. Відчула повністю те, про що раніш лише догадувалась інтуїтивно і що було причиною мого хвилювання. І узагальнення. І роздумування над східною філософією. І сенс життя згідно... Тоді почула тріпотіння крил, що помножувалось, привертаючи мою увагу. Я наблизилась до вікна. Сотні голубів утікали, перелякані. Білі, сірі, сизі, плямисті... Сотні голубів. Кіт, що перед тим спав біля моїх ніг, висунувся поруч мене. Голуби з сусідніх гзимсів не звертали уваги, зайняті, серед кругових прогулянок, розмовами про кохання. Зрозуміла, що крім плескоту крил, чулися голоси. Голоси, що віддалялися, перемішані з лунаючими звідусіль криками радіоголосників. Не розібрала нічого. Хвилину ми дивилися з котом одне на одного, але він повернувся до споглядання голубів. Аж поки ті також відлетіли, услід за іншими. Можливо, вони й не були налякані. Можливо, тільки хотіли далі упиватися днем, летіти вслід за сонцем, щоб його затримати... Кіт зіскочив з підвіконня, бо йому набридло. Він повернувся на влегане місце, щоб спати. Я повернулася до східної філософії. Не зайшла далеко. Майже відразу застукали у двері з вулиці. Удари сильні, нагальні. Кіт побіг переді мною, як завжди, коли стукали у двері. По той бік чулися голоси. Не зрозуміла нічого. Ніколи нічого не розумію, коли кричать. А там кричали. Відкрила. Солдати. Поспішні рухи. Роти, що рухалися нагально, вимовляючи нагальні слова; очі побільшені, круглі, а деякі здивовані й перелякані, ніби затінені смутком від незнання, що роблять і чому.

Голоси, що їх я чула раніш, належали юрбі, яка бігла, все віддаляючись і натикаючись на солдат та на танки, що наближались.

Хтось схопив мене за руку і закричав на мене з несамовитим, але одночасно повним страху обличчям. Здалеку дійшли до моєї свідомості два слова: евакуація, бомбардування... Крики тривали, кожну хвилину більше мене оглушуючи. Нарешті вони лишилися позаду. Та, що бігла, була я. Бігла з котом і книжкою на руках туди, куди вказували всі руки, всі голоси, всі очі. Коли наздогнала інших людей, котрі вибігли набагато раніше від мене, знову почала досягати моїх ушей лявіна голосів, спотворених риданням і лементом. Знову мене оглушило.

Обличчя видались дивно чужими. Я віднедавна жила там і досі ні з ким не розмовляла. Вони голосили й лементували за своїми домами, що напевно будуть зруйновані. В такому разі також буде зруйнований і той, який я винаймала...

— Що за невдача, не правда? Якби не переїхали на це мешкання... От біда! Це справді біда! — сказав хтось біля мене жалібним тоном.

Подумала, що він дійсно має рацію. Якби я була не переїхала... Але забула це сказати. Подивилася на kota, що згорнувся на моїй спідниці, поверх книжки. Мої пальці занурилися в його ніжну шерсть. Якщо розіб'ють дім, знову муситимемо міняти мешкання...

І почалися вибухи. Кіт захвилювався і підвів свої очі, щоб зазирнути в мої. Мої руки його заспокоювали, притискаючи до грудей. Люди стали молитися, плакати, кричати, дивлячись угору з молитовно сплєтеними пальцями.

— Ви, що так пильнуєте свого kota, не думаете про бідних хлопців, що їх посилають на смерть ті скурві сини?! — крикнув хтось понад інші голоси. Подумала, що він має рацію. Для чого мають забити стільки людей? Але що могла зробити я? І вони — хіба вони могли щось зробити? Призивати Бога, молитись, плакати... А я нічого цього не робила. Мабуть, тим їх дратувала, що мала kota. Мабуть, тому вони позирали на мене так скажено в ті рідкі моменти, коли замовкали і вибухи, і молитви, і крики. Зненацька я помітила, що на мене дивляться з такою люттю, як нібито я була винна у всьому, що відбувається. Я відсунулася, наскільки було можна. Вибухи продовжувались. І після кожного вибуху — поновні ридання, крики, лемент, моління:

— Боже! Боже! Зглянься на нас! Що ми зробили, щоб дістати таку кару? Помилуй нас, Боже! Боже!

Хтось наблизився до групи тих, що молилися. На хвилину замовкли, заплаканими очима, з гротескними гримасами, уставилися до посланця. Він кричав, щоб перекричати бомбардування. В одній жінки вирвалося тоді довге і розпучливе ридання. Забили її сина. Крізь лемент почалося мурмотіння — обмін опініями. Хлопець віддав своє життя за батьківщину, казали одні; інші, — що якби не через тих вражих синів, то такого б не трапилось. Але жінка лишалась невітшною.

Я повернулася до читання моєї книги. Добре, що захопила з собою книгу й kota. Не мусіла тепер турбуватись про їхню долю...

Нема сумніву, що цей твір був досягом молодого драматурга. Досі не читала нічого, що передавало б східню філософію в такій сильно діючій формі. Автор не звертався до загальної проповіді, ні до декламаторської фразеології про вже відоме. На суперобкладинці було зазначено, що це твір молодого автора. В такому разі це мав бути юнак з тисячолітньою зрілістю. Ніби який бог. Бог, що не дає нічого і не просить нічого поза самим собою. Ніби який бог. Без імени, без образу, без легенди...

Люди призивали Бога за кілька кроків від мене. Бога, що перебував угорі і був благий. Можливо, й був. Я його не знала. Вибухи продовжувались, і продовжувалась розмова про кров, про смерть, про руйну. Мабуть, це було потрібне. Поки зрозуміють. Що все це не мало сенсу. Що було даремне. Що вони не робили нічого іншого, лише засуджували в певній частині історію, яка була їхніми тордощами. Що... Але до того мало б перейти ще багато часу.

Я заснула. Не зважаючи на враження й на гармидер, заснула. Коли прокинулася, вже не лунали вибухи. Люди розійшлися. Kota не було на моїй спідниці. Мене оточувала книжка, пошматована на сотні клаптиків. Скаженість недавніх поглядів виявилася в сотнях папірців, розкиданих коло мене. Тоді я стала шукати kota. Його ніде не було видно. Це мене здивувало. Ніколи він не відходив далеко. Продовжувала шукати. Нарешті побачила. З відкритим ротом, де застиг смертний крик. Помстилися на ньому, як і на книзі. Мабуть, також було потрібно, щоб убити kota, як убили солдата і як подерли книгу. Мабуть, це потрібно для них — аж доки зрозуміють.

Того ж дня я повернулася до пансіону, де мешкала раніш і звідки пішла була, шукаючи спокою. Радіо вже сповіщало, що мир — запевнений. Хоч іще буде забито багато більше солдат. Багато більше котів. І знищено багато більше домів. Багато більше книжок.

Переклав Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

Примітка перекладача: Тереса Еспіноса належить до молодшого покоління аргентинських письменників і представляє ті самі тенденції, що й літературна молодь ін. країн.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: ЧИ ПЕРЕДРУКОВУВАТИ РАДЯНСЬКИХ АВТОРІВ?

Це питання, скільки мені відомо, не дискутується одверто на сторінках нашої преси, але громадська думка віддає йому багато уваги, і висловлюються на цю тему по-різному. Люди, причетні до преси, передусім редактори і видавці, звичайно несхвально похитують головою, коли передруковує радянського письменника хтось інший, але не втримуються і роблять те саме, думаючи, очевидно, що тільки вони роблять це правильно. Наперед скажу свою думку, що передруковувати радянських авторів не тільки можна, а й треба, і не бачу також причини, чому це питання не можна обговорювати на сторінках преси.

До розмови на цю тему спонукає мене той факт, що останнім часом у Києві, і навіть у Москві, багато про це говорять і пишуть. Я вже мав нагоду у квітневому числі «Сучасности» писати про приборкання мистецтв, яке відбулося в Москві 8 березня з промовами Л. Ільчова і М. Хрущова. Рівно місяць пізніше, 8 квітня, відбулася подібна нарада «активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників» у Києві, влаштована на той самий кшталт і з промовами, як і в Москві, двох секретарів ЦК КПУ — А. Скаби і М. Підгорного. Немає потреби переказувати ці київські розмови, бо мова йшла тільки про те, як найортодоксальніше тлумачити промову Хрущова і застосувати його настанови до приборкання української літератури. Тому я обмежуся тільки тим, що стосується нашої теми.

М. Підгорний у промові 9 квітня (цитую за «Літературною Україною» від 12 квітня) між іншим сказав так:

«Нещодавно українські буржуазно-націоналістичні контрреволюціонери за кордоном зчинили лемент з приводу творів Драча, Вінграновського, Дзюби та деяких інших письменників, опублікували окремі їх твори у своїх журналах, навіть видали книжку віршів з відповідною, звичайно на свою користь, передмовою».

І кількома абзацами далі:

«... У своїх мемуарах він (І. Еренбург — І. К.), зокрема, тенденційно спотворив життя українського народу, чим заслужив похвалу буржуазної преси, українських націоналістів».

Зупиняюся на цих двох висловлюваннях Підгорного тому, що вони передусім стосуються «Сучасности». Скільки мені відомо, в українській пресі за кордоном уривки з спогадів І. Еренбурга («Люди, роки,

життя») були друковані лише в «Сучасності» з моїм коментарем. Взагалі кажучи, в спогадах Еренбурга про Україну сказано небагато, але, добираючи, що саме взяти з нього для українського перекладу, я природно зупинився, поряд з іншим, і на ближчому українському читачеві — на невеликому уривку про Київ.

Прочитавши наведене вище місце з промови Підгорного про Еренбурга, я відшукав березнєве число «Сучасности» за 1962 рік і прочитав ще раз, що написав Еренбург про Київ. Там, пише автор, він прожив дитячі роки і вважає Київ своєю батьківщиною. Далі опис київських садів, Софії, міркування про відмінність характеру південної, української, людини від північної — російської; про українське барокко; жаль за зруйнованим у 1934 році Михайлівським собором і либонь більше нічого. І в чому тут, як висловлюється Підгорний, «спотворення життя українського народу»? Хіба в неприємній згадці про руйнування Михайлівського собору. Але це не діло рук українського народу. Додам, що читач, який нормально сприймає речі, не конче знайде «похвалу» в моєму коментарі до Еренбурга.

У цих міркуваннях я зійшов на бічну, так би мовити, тему: про те, що демагогія є невід'ємною складовою частиною комуністичного світогляду. Але розвивати її не входить у моє завдання, як так само бічною є й тема Еренбурга, і якщо обидві вони порядком відступу входять у мою статтю, то все ж не без корисного висновку для нашої теми, саме про демагогію: як комуністичній партії треба когось спалювати, вона завжди знайде на це аргументи, навіть і там, де їх нема. Цей висновок потрібний буде нам у кінці, а тепер повернемося ще до першої цитати з Підгорного. Вона теж стосується передусім «Сучасности», бо ми і передруковували багатьох радянських письменників і «видали книжку віршів, — як каже Підгорний, — з відповідною, звичайно на свою користь, передмовою». Мова йде про книжку поезій «Поети Чумацького шляху», упорядковану Богданом Кравцевим.

Виступ Підгорного за ланцюговою реакцією викликав інших. У «Літературной Росии» (Москва) від 26 квітня надрукована стаття В. Беляєва «Место в строю». Значна частина її присвячена «Сучасності» і персонально редакторові Б. Кравцеву, знову за передруки молодих поетів і видання книжки їх поезій. Знаючи, що цей літературний орган, поза одиничними винятками, неприступний українському читачеві, подаємо для ознайомлення відповідний уривок з статті Беляєва як додаток до цієї статті.

Хочу звернути увагу на те, що в структурі літературної преси СРСР існує всесоюзна (для всіх республік) «Літературная газета» і в кожній республіці національна газета: в РСФРР — «Літературная Россия», в УРСР — «Літературна Україна» і т. д. Читача, який ознайомиться з доданим у кінці уривком з статті В. Беляєва, вразить не-світське великодержавне нахабство російської газети (що не має ніякого стосунку до українських справ) і її автора, з яким нахабством

вони втручаються у внутрішні справи України, за їх же словами, — «суверенної» республіки. Це тим більше разуче, що, турбуючись діяльністю українських емігрантів, російська преса майже не помічає своїх «великодержавників» за кордоном, а як деколи й згадує про них, то (бодай це стосується тих авторів, яких нам доводилося читати) в співчутливо-поблажливому тоні.

За почином «Литературной России» пізніше (в числі від 10 травня) виступила з аналогічною статтею (Тарас Мигаль, «Кайн і... лірика») і київська «Літературна Україна». Статті Мигалья передруковувати немає потреби. Раз що зацікавлений легко може її здобути, а подруге, вона є тільки повторенням статті Беляєва, хібащо Мигаль, як і належить провінціялові, у лайках далеко «міцніший».

Два автори — два типи нашого скаліченого життя. Якщо Беляєв тип споконвічного «малороса» (родом з Поділля, літературну діяльність почав на Україні, потім переїхав до Ленінграду, а звідти виласаний до Львова як кореспондент російських газет і радіо, вправляється в памфлетах проти «буржуазних націоналістів»), якого самі росіяни ставлять на сторожі, щоб, борони Боже, українці їх не образили, то Мигаль явище новішого часу: з тих галицьких неофітів, які, ставши комуністами, так пильнують сталінську лінію, що їм позаздрить не один з тих, що вирости й виховалися в «соціалістичній» системі. Досі вони були представлені Л. Дмитерком, Я. Галаном, Ю. Мельничуком. Тепер з'явився ще один.

Чого хочуть обидва автори? Поминаючи звичайні лайки на адресу «буржуазних націоналістів», обидва вони збентежені підозрінням: чому декого з радянських авторів передруковують? Чи нема в них якоїсь «ворожої» ідеології? «Чого шукає, — тривожно запитує Т. Мигаль, — пан Кравців у їхніх віршах?» І дає пораду: «З-під пера радянського письменника не повинні виходити твори, які взяв би на своє озброєння ворог...»

З таким самим підозрінням пише Беляєв: «Видно, відходячи від гострих проблем нашої сучасності в містику, в опис пейзажів, молоді поети писали таке, що могло б знаходити собі застосування на сторінках бандерівських журналів».

І додає далі: «... Я уявляю собі, як обурився б на місці названих письменників Ярослав Галан, як гнівно зазвучав би його голос проти таких спекуляцій його іменем!»

З Галаном такого просто не трапилося б, бо він був, при всіх його «революційних заслугах», літературний графоман, і хто б же його передруковував! Ніхто не спокусьтеся передруком отаких «шедеврів», як вірш Миколи Упеніка у «Вітчизні» (ч. 4, 1963):

Коли нагострюємо фразу,
що була б залишки старі, —
цитуєм Леніна щоразу
і додаєм коментарі...

Тут і коментарів не треба. А от якби Павло Тичина, з-під пера якого від кінця 1920-их років не вийшов жодний рядок, який «узяв би на своє озброєння ворот», спромігся знову написати таку поему, як «Похорон друга», ми передрукували б її, хай би там нічого й не було для нашого «озброєння». Передрукували б як мистецький твір.

Тут є відповідь, чого ми «шукали», передруковуючи молодих поетів. Щиро признаємося, ми радо пошукали б у радянській поезії та прозі й того, чого бояться Мигаль і Беляєв. Тільки це була б марна праця. Тоталітарний режим в СРСР такий суворий, що жоден підозрілий для нього рядок не потрапить до друку. І знову щиро признаємося, що нічого антирежимного у молодих поетів ми не знайшли. Навіть така нетямуща в поезії людина, як М. Шеремет, прочитавши поему І. Драча «Ніж у сонці», зрозуміє, що в задумі поет обвинувачує американців — вони, мовляв, зарізали сонце, а це цілком відповідає сучасній закордонній політиці СРСР. У М. Вінграновського і «атомові прелюди», і гімни на честь всесвітніх комуністичних конференцій у Москві. Те саме і в усіх інших. Ніяких супроти режимової лінії збочень.

І якщо Мигаль, не вірячи своїм очам, питає: «Чого шукає пан Кравців у їхніх віршах?» — то цим тільки засвідчує брак елементарної культури, бо, поза політичними переконаннями (вільними чи, як в СРСР, примусовими), — існує поезія. Усі знають, що Пабло Неруда і Люї Арагон, Фернан Леже і Пабло Пікассо комуністи, але це нікому не заважає шанувати їх як мистців і поетів. Так і ми, передруковуючи молодих, шукали в них поезії.

Повертаємося до відповіді на поставлене в заголовку питання.

Література, як процес, не є ні приватною справою, ні монопольною власністю партії. Наші життєві інтереси пов'язані з тим, що відбувається на Україні, і ми не те що маємо право, а й зобов'язані і коментувати і передруковувати, що вважаємо відповідним. Не все, досі за кордоном передруковуване, було варте передруку, і не всі коментарі до нього були розумні, але я переконаний, що такі передруки, як Ю. Лавріненка («Розстріляне відродження»), Ю. Луцького («Голубі диліжанси»), упорядкована Б. Кравцевим збірка поезій «Поети Чумацького шляху» і ще ряд інших публікацій, що вже появились, принесли українській літературі тільки користь. У нашому видавництві закінчується друком другий ваплітянський збірник Ю. Луцького, у якому зібрані документи й передруки не тільки загиблих письменників, а й живих ще колишніх ваплітян (В. Сосюра, М. Бажан), і в цьому теж немає нічого страшного. Думаю, що треба передруковувати не лише старших, а й молодших, тільки робити це розумно, не для пропаганди, а для великого діла української культури.

Коли висловлюються проти передруків, то висувають переважно аргумент, який з обережності (на сторінки преси ніколи не потрапляє: мовляв, передрук пошкодить авторові. Всіляко над цим можна роз-

важати, але я думаю, що острах перебільшений. Ось факти. Заки ми дійшли до передруків молодих поетів, автор цієї статті у тих виданнях, до редагування яких був причетний, передруковував (наводжу лише з пам'яті): Ю. Яновського, О. Вишню, О. Довженка (ще за їх життя), М. Рильського, Л. Первомайського, С. Жураховича, Г. Тютюнника, І. Сенченка, Б. Антоненка-Давидовича, О. Ільченка. Список очевидно не повний. У антології Ю. Лавріненка є передруки з П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри, Б. Антоненка-Давидовича, І. Сенченка (називаю живих письменників). Як вибирати по інших виданнях, список буде значно більший. Скільки нам відомо, досі ніхто цих авторів не обвинувачував у тому, що їх передруковують «буржуазні націоналісти». Але якби якийсь новий Каганович заходився сьогодні нищити М. Рильського, тоді напевно пригадали б йому й це. І якщо тепер тероризують молодих і колють їм очі нашими передруками, то це та сама демагогія, про яку я говорив у відступі про Еренбурґа. Демагог знаходить аргументи там, де їх нема. Так Підгорний твердить, що Еренбург «спотворив життя українського народу», а «буржуазні націоналісти» його «похвалили», хоч і те й друге неправда. Так і стосовно молодих. Їх б'ють нашими передруками, але якби їх не було, то знайшлися б інші аргументи. Справа тільки в тому, що молоді прийшли на чергу.

Між іншим голосні розмови про передруки радянських письменників за кордоном посередньо розраховані й на те, щоб паралізувати нашу діяльність. Мовляв, не передрукуйте, бо ми будемо карати тих, кого ви популяризуєте. Це нам цілком зрозуміле. Бо як Т. Мигаль каже: «Я зовсім не проти поширювання української літератури за кордоном», — можна йому вірити. Але Мигаль так само добре знає, як і ми, що «поширювання української літератури за кордоном» ніяк не входить у плани «Литературной России». Вона зацікавлена в тому, щоб за кордоном знали без національного розрізнення просто «советскую» (що рівнозначне — саму російську) літературу. Це вже наш обов'язок витлумачити західньому читачеві, що «советской» літератури взагалі немає, вона складається з окремих національних літератур, в тому числі й з української. Щоб вияснювати цю істину, треба показати конкретні літературні твори. З чого простий логічний висновок: передрукуймо радянських авторів більше.

Д О Д А Т О К

В. Беляєв про передруки радянських авторів у «Сучасності»
(З статті «Место в строю», «Литературная Россия», 26. IV. 1963)

У лютневій книзі мюнхенського українського націоналістичного журналу «Сучасність» надрукована велика стаття того самого фашизуючого (? — «фашиствующего» — І. К.) поета Богдана Кравців, який в одному

з своїх віршів висловив бажання бачити над радянським Львовом «сонце у вінку шрапнелів». Ще в 1960 році у своїй книзі «Быстрина» (не знаю, як вона називається в українському оригіналі, тому залишаю назву в російському перекладі — І. К.) Дмитро Павличко відповів цьому націоналістичному підпалювачу війни поетичним памфлетом «Богдану Кравціву», спрavedливо зазначаючи, що за такої поетичний образ американський патрон поета з великим задоволенням пришло йому гроші в пакеті і лавровий вінок.

Богдан Кравців назвав свою велику статтю «Велика Ведмедиця» і «Гончі Пси». Цим разом його астрономічні захоплення пішли далі. Докладно розглядаючи творчість таких поетів, як Віталій Коротич, Ліна Костенко, Євген Гуцало, Микола Вінграновський, Іван Драч та інші, Кравців повідомляє, що:

«Деякими своїми тенденціями, зокрема своїм гуманним ставленням до людей і подій, а також бунтом проти радянської літературної відсталості під формальним поглядом, молода українська поезія пов'язана також з активністю молодих московських поетів, що їх очолює Євген Євтушенко, до речі, син українських поселенців у Сибіру, який, хоч і живе в Москві і пише тільки по-російськи, але зв'язує себе з Україною або сюжетами своїх віршів (широко відомий «Бабин яр»), або навіть виступами в Києві і друкуванням своїх віршів в київській «Літературній газеті» («Стихи, впервые прочитанные в Киеве», в ч. від 1 вересня 1961 р.). Проте поезія Ліни Костенко, Вінграновського, Коротича, Драча і Гуцала своїм змістом куди глибша за здебільша великоміську поезію Євтушенка і його московських колег. Молода поезія сучасної України більш органічна за Євтушенкову, вона тісно пов'язана з українською землею і природою (Вінграновський, Драч, Гуцало), вирізняється своєю глибокою, просто містичною любов'ю до Києва («Український прелюд» Вінграновського, «Київ» та інші вірші Коротича). І нема у виступах київських поетів підфарбованої під Маяковського «стиляжності» (в поведінці і в одягу), яка є характерною для поетів московських і цілком нагадує нью-йоркських „бітників”...»

Так співає зараз на замовлення американських господарів той самий Богдан Кравців, який у роки німецької окупації був затятий помічником гітлерівців і своїми «поезіями» надихав поліцаїв на розстріли мирного населення — в тому числі й єврейського. А зараз він би не від того, щоб і вірші «Бабин яр» взяти на своє озброєння і кожен твір, як він висловлюється, «модерністичного пляну», створений на Україні. Він зраджує свої надії, підсумовуючи оглядову статтю такими словами:

«... все це доводить, що в сучасній поезії на Україні почалися ферменти і процеси, які можуть мати вирішальний вплив не тільки на обличчя нової української літератури, але й на всю українську духовність у дальшому. Те, що відбулося 1961 року на відтинку поезії, можна визначити, як початок справжньої революції».

І для того, щоб підтвердити свої докази, Богдан Кравців і редакція «Сучасности» у наступному, березневому числі журналу відводить вісім сторінок для поезії Віталія Коротича. Це позбавлені громадянського, політичного зафарблення вірші, часто написані езопівською мовою. У квітневій книзі «дебютує» київська поетка Ліна Костенко; у п'ятій, травневій, уміщені вірші й поеми Івана Драча; у шостій, червневій, — десять поезій Миколи Вінграновського; сьомою книгою виповнює київський поет Євген Гуцало.

І, нарешті, в останньому, прудневому, числі «Сучасности» появляється багатозначне оголошення:

«У бібліотеці „Сучасности” вийшла з друку і поступила в продаж нова книга: „Поети Чумацького шляху (Нова поезія на Україні)”. Вибір із віршів Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, Віталія Коротича, Іва-

на Драча та Євгена Гуцала. Вступна стаття і біографічні нотатки Богдана Кравцева. Книжка містить вибір найкращого, що є сьогодні в поезії УРСР. Характеризуючи молодих поетів, Б. Кравців пише у вступній статті:

„У своєму намаганні вивести українську поезію на нові шляхи і вивратися з замороженого кола колгоспно-виробничої та партійної тематики молоді поети широко використовують не тільки багаті засоби української пісенності і кращі традиції досючасної української поезії, але й надбання і здобутки сучасної західної поезії...”

Ціна одного примірника 4 нім. марки, 1 дол. в Америці...»

Хочу наперед застерегтися, що ми не збираємося обвинувачувати молодих і талановитих поетів України у встановленні прямих контактів з мюнхенськими видавцями типу Кравців, які задовго перед опублікуванням цієї книги благополучно з'їздили до США і одержали на подібну видавничу діяльність значні суми з „східноєвропейського фонду”. Іноді бувають такі випадки, коли шляхом різних махінацій, підтасовок, провокаційних коментарів буржуазні видавництва можуть попри волю й бажання радянського письменника випустити за рубезем той чи інший його твір. Але, як правило, справжньою, пристрасною партійною літературою буржуазний видавець не користується. Вона стане йому поперек горла.

Видно, відходячи від гострих проблем нашої сучасності в містику, в опис пейзажів, молоді поети писали таке, що могло знаходити собі застосування на сторінках бандерівських журналів.

Чому, бачачи і знаючи про ці спекуляції їхніми іменами і поезією, що їх затіяли фашистські бандити пера, молоді поети не виступили на сторінках нашої преси з активною відповіддю тим, хто намагається зробити їх творчість своїм прапором? Чому всі ці місяці мовчать ті, на кого розраховує буржуазна реакція? Я уявляю собі, як обурився б на місці названих письменників Ярослав Галан, як гнівно зазвучав би його голос проти таких спекуляцій його іменем! Уся справа в тому, що він твердо відчував своє місце в лаві і не міг зазнавати ідейних хитань.

НОВІ ВИДАННЯ «СЛАВУТИ»

	дол.
1. В. Свідзінський, «Вибрані поезії»	1.00
2. Яр Славутич, «Маєстат», шоста збірка поезій (1962)	1.00
3. An Introduction to Ukrainian by Yar Slavutych (1962)	1.00
4. Ukrainian for Children by Yar Slavutych (1962)	1.50
5. Greatness of Taras Shevchenko by Yar Slavutych	0,50

Замовляти:

Slavuta Publishers
10920 — 60 Avenue
Edmonton, Alberta
Canada

СИЛЮЕТИ

АНДРИЙ ЖУК: МИХАЙЛО РУСОВ І ЙОГО БАТЬКИ

(Роля родини Русових в українському громадському житті)

ВСТУП

Михайло Русов належав до чільних представників Молодої України, що народилася під кінець минулого століття й організаційно оформилася 1900 року, під назвою Революційна Українська Партія (РУП). Він був ініціатором і одним з засновників та діяльним членом партії, в перші роки її існування.

РУП, що від 1906 року виступала під назвою: Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП), була першою політичною партією на Східній Україні й відіграла визначну роль в політичному житті її, висунувши цілий ряд людей, що зайняли передові становища на різних полях українського життя. Особливо була помітною роля РУП-УСДРП в роки другої революції в Росії і відродження української державности (1917-1919).

На жаль, Михайло Русов не дожив до цих часів, коли здійснювалися його молодечі мрії, — помер він по кількालітній тяжкій хворобі 1909 року, на 33 році свого безталанного життя.

По смерті Михайла Русова в партійному органі «Слово» у Києві появилася лишень маленька замітка (ч. 9, від 1 березня 1909). Трохи більше подано про нього відомостей у партійному журналі «Наш голос» у Львові, в ч. 6-8 за квітень-червень 1911 року, присвяченому десятилітньому ювілею партії. А з того часу пішов М. Русов у цілковите забуття, не тільки загалу так званих свідомих українців, а також серед членів партії, ініціатором і одним з засновників якої він був...

Жорстока доля мало уділила Михайлові Русову зрілого віку і здоров'я на виявлення його вроджених і досконалим вихованням у домі батьків набутих здібностей громадського діяча — промовця, ученого, журналіста, і того революційного вогню, яким горіла вся його істота. А все ж він полишив деякий слід в українській науці і журналістиці.

Але його творча енергія була спрямована головне на згуртування молоді і революційні виступи, — він був одним з аранжерів українських студентських з'їздів кінця минулого сторіччя і початку поточ-

ного, що визначали напрям діяльності студентських громад, він був причетний до такої важливої події в історії революційного руху на Україні, як селянська революція в Полтавській і Харківській губерніях на весні 1902 року, а головне — був одним з творців того етапного пункту в новітній українській історії, від якого датується боротьба за здійснення найвищого ідеалу нації, — адже ж РУП виступила на історичну сцену під гаслом державної самостійности України.

Духове обличчя Михайла Русова і спрямованість його громадських інтересів пізнаємо у зв'язку з духовими прикметами і громадськими інтересами його батьків. Вже за дитячих і юнацьких літ, а особливо в зрілому віці, за часів студентських, переживання Михайла Русова тісно сплітаються з переживаннями батьків і далеко виходять поза сферу чисто родинних справ, а вступають у сферу справ громадського значення. Світогляд Михайла Русова формувався під безпосереднім впливом батьків і їхнього товариського оточення, набираючи зафарблення політичного революціонізму і соціального радикалізму. Правда, для батьків це вже був пройдений шлях, вони ступили на дорогу легалізму і поміркованости. Але чим жили батьки за молодости, те передалося синові, було в його крові, становило основу його духовости!

Не зважаючи на відмінність форм і метод громадської діяльності, які обирає син, батьки все ж не стають осторонь від ініціативи сина, а благословляють його на вибраному шляху, не без скептицизму додичених старших людей, що зазнали розчарування в своїх молодечих мріях.

Оця родинна трійка; хоч різними дорогами, прямувала до одної цілі, до визволення народу з ярма національного і соціального поневолення. Такою вона розглядалася й органами безпеки російської держави, — вони не робили різниці між революціонером сином і культурниками батьками, а цілу трійцю уважали — українськими сепаратистами!

Тому і в моєму біографічному нарисі Михайла Русова мимоволі мусять зайняти багато місця й біографічні дані про його батьків, а рівнобіжно й різні епізоди з цілокупного українського громадського життя.

ПРО БАТЬКІВ МИХАЙЛА РУСОВА

Михайло Русов був сином визначних українських громадських діячів чужонаціонального походження. Батько його, Олександр Олександрович Русов, походив з росіян Костромської губ., але виростав у Києві, де його батько був військовим лікарем. Тут він одержав середню і вищу освіту, вріс у місцеві обставини, перейнявся українськими інтересами і цілковито зукраїнізувався. Одружившись, приєднав до українства і свою дружину Софію — по батькові шведку, по матері француженку, доньку великого землевласника Чернігівської

губ., російської культури, Федора Ліндфорса, мабуть, з тих шведів, що по Полтавським погромі 1709 року залишилися в Росії.

В особах Олександра і Софії Русових маємо приклад тих високоморальних під громадським оглядом одиниць чужонаціонального походження на українській землі, що не схотіли бути чужинцями серед українського народу і скріплювати ряди його гнобителів, а уважали для себе обов'язком вступити в ряди української національної інтелігенції, щоб боротися проти гнобителів, щоб працювати над створенням умов нормального розвою духових і матеріяльних сил поневоленого народу на його питомій національній основі. В такому дусі вони виховували й своїх дітей.

Олександр Русов (народився 1847) по закінченні університету був якийсь час гімназіяльним учителем, приймаючи діяльну участь в культурних починах української інтелігенції, належав до так званої «Старої Української Громади» у Києві, що була нелегальним центром легального українського культурного руху; був секретарем Київського Відділу Імператорського Общества, цього першого українського наукового осередку, що проіснував, на жаль, дуже короткий час (1872-1876), але встиг багато зробити для української науки; співробітничав у газеті «Киевский Телеграф», що була під кінець свого існування неофіційним органом «Старої Громади», відтак редагував засновану його швагром Олександром Ліндфорсом ліберальну газету «Труд» у Києві (1880). З доручення «Старої Громади» видав за кордоном, у Празі, 1876 року повного для тих часів «Кобзаря» Т. Шевченка, другий том якого обіймав заборонені в Росії вірші.

У «Старій Громаді» О. Русов належав до її лівого радикального крила, був прихильником М. Драгоманова й допомагав йому у видавничій діяльності в Женеві; готувався до університетської професури, але став спеціалістом земської статистики і довгий ряд літ (1876-1902) провадив по всій Україні статистичні переписи, оприлюднюючи друком їх результат.

За плянами О. Русова і під його редакцією вийшло друком сотні томів статистичних матеріалів і розвідок його співробітників. Сам він був автором багатьох статистичних праць великої наукової вартости, а його двотомове «Описание Черниговской губернии» (1898-99) було удостоєне премії Олександра II.

Організуючи статистичні переписи, О. Русов еднав до цієї праці українські і прихильні до українства поступові елементи, створюючи громадську атмосферу, в якій зароджувалися важливі почини культурного і навіть політичного характеру. Переслідований і гонений з місяця на місце, зазнавши в цей час 13 жандармських ревізій і кілька арештів, О. Русов у 1902 році був зовсім видалений з України.

Живучи кілька літ у Петербурзі, після примусового виїзду з України, О. Русов брав найдіяльнішу участь в культурних починах тамошньої української колонії, був головою «Добродійного Товариства» видання українських книжок, у 1906-1907 рр. брав діяльну участь при

організації української фракції в перших двох Державних думах, належав до редакції «Українского Вестника» та ін. Повернувшись 1908 року на Україну, він займав посаду професора статистики в Київському комерційному інституті.

Помер О. Русов під час війни 1915 року в Саратові, куди був евакуйований інститут; але тіло його перевезено до Києва й поховано на Байковому кладовищі, з написом на надгробнику за Шевченком: «Раз добром налите серце ввік не прохолоне».

*

Коли Олександр Русов був настроений більше на культурницький лад, твердо тримаючись української лінії в громадських справах, то в інтересах його дружини Софії Русової (народилась 1856), у перші роки їхнього подружнього життя, значне місце посідали політичні інтереси загально-російського характеру. Вона близько стояла до чернігівсько-київських кіл терористичної партії «Народна Воля» (гурток Лизогуба), робила для цих кіл різні послуги технічного характеру і була кілька разів арештована, просидівши в тюрмах біля двох років. Але захоплення революційними справами йшло в неї в парі з цілком мирною культурною діяльністю, згодом політика й зовсім відпала, і Софія Федорівна віддалася виключно культурним справам.

Вона була в нас піонеркою дошкільного виховання дітей і поза-шкільної освіти дорослих, закладаючи скрізь, де б не жила, дитячі захоронки, збираючи дорослих для навчання грамоти і читання книжок. Сама вона була авторкою числених популярних книжок загальноосвітнього змісту, російською й українською мовами, авторкою українського букваря і більшої географії України та статей на педагогічні теми в російських журналах, доводячи потребу навчання в школах рідною мовою учнів, отрясаючи сама від решток російщини, стаючи на виключно український ґрунт. Мала Софія Русова опінію талановитого педагога і вже на старості літ була професором Українського Педагогічного Інституту в Подєбрадах. Тут написала гарний підручник дошкільного виховання і лишила нам цінні спомини з громадського життя на Україні, що служать для нас канвою й біографією її сина, Михайла Русова.¹⁾ Померла С. Русова десь під кінець тридцятих або на початку сорокових років у Празі, доживши до глибокої старости, маючи понад 80 літ.

З ДИТЯЧИХ ЛІТ МИХАЙЛА РУСОВА. ПЕРШИЙ АРЕШТ ЙОГО МАТЕРІ

Народився Михайло Русов 27 листопада ст. ст. 1876 (ця дата подається за посмертною згадкою в «Нашому голосі» (ч. 6-8, Львів, 1910).

¹⁾ Софія Русова, «Мої спомини», Львів, 1937, видання Видавничої кооперативи «Хортиця», стор. 250 + 4. Редактором цього видання, автором передмови, приміток був невідомий там автор цих рядків, тоді директор-справник видавничої кооперативи «Хортиця» у Львові.

У жандармському протоколі з допиту М. Русова в 1901 році датою народження подано 28 жовтня (Дучинський, Рев. Укр. Партія на Полтавщині. Збірник «За сто літ», стор. 286), в селі Алешні, Городнянського пов., в північно-західній частині Чернігівської губ., де був родинний маєток Ліндфорсів, а ранні дитячі літа пробув серед чудової природи південної Чернігівщини, на хуторі Робінзона, Борзенського пов., близько станції Доч Лібаво-Роменської залізниці.

По повороті того року з закордонної наукової подорожі Олександр Русов застав у Києві розгром осередка українського наукового життя, нагірку на представників українського визвольного руху, першою жертвою якого став М. Драгоманов, втратив посаду гімназійального вчителя й мусів розпрощатися з мрією про професуру та прийняти запропоновану йому посаду статистика в Чернігівському губ. земстві.

«Статистичне бюро Земської Управи (Русов, Червінський, Варзер) було тоді неначе культурним центром Чернігова, — пише в своїх споминах Софія Русова, — ініціатива в усіх громадських справах виходила від статистиків». Вони трималися разом з опозиційними земцями на чолі з І. Петрункевичем і О. Ліндфорсом, братом С. Русової, з ініціативи яких і було засноване бюро. Але праві земці, великі землевласники, були проти земської статистики з своєкорисних поглядів, через те всі вони намагалися предстати статистиків якимись революціонерами, що їздять по селах «мутити народ». Становлячи більшість на земських зборах, праві земці прийняли постанову про припинення розпочатого бюрою опису повітів і скасування самого бюро.

О. Русов лишився без праці, а його ідеалістично настроєна дружина скористалася з цього, щоб намовити його «сісти на землю». Вони купили шматок землі в Борзенському повіті з наміром провадити трудове селянське життя, щоб у цей спосіб зблизитися з народом і працювати над його національним освідомленням, над піднесенням його культурного рівня та економічного добробуту. З цією метою О. Русов погодився, щоб його обрали волосним писарем Шаповалівської волости, в районі якої поселилися Русови. Але зорієнтувавшись, що довго на цій посаді не втримається і нічого позитивного не зробить, він облишив таке «ходження в народ» та присвятився дослідям народного життя, таки в ролі статистика.

А все ж трудове селянське господарство на 12 десятинах було засноване: побудовано хату і господарські будівлі, придбано потрібну тяглову силу і знаряддя. Оселю цю названо хутором Робінзона. До помочі в веденні господарства зголосився революціонер-народник Микола Маковій, вийшовши з тюрми в Петербурзі, і працював тут пару літ, потім знову був заарештований і висланий у Сибір. Хутір Робінзона став на якийсь час притулком для революціонерів, осередком народницької пропаганди. Перші дитячі враження і переживання Михайла Русова зв'язані з цим хутірським життям його батьків.

По скасуванні Статистичного бюро при губернському земстві деякі

повітові земства (Ніженське, Борзенське) вирішують проводити статистичні описи своїх повітів у власному заряді, і О. Русов почав у 1879 році такий опис Ніженського повіту. Подорожі його по селах повіту з своїми співробітниками (Л. Жебуньов, М. Маковій) викликали небажані для адміністрації ферменти серед населення, і ця робота на зарядження влади також була спинена, «з огляду на тенденційність дослідів, шкідливий вплив їх на сільське населення і неблагонадійність осіб, яким ці досліді були доручені» (пор. О. Гермайзе, До споминів О. Русова. Збірник «За сто літ» кн. 1, Київ, 1927). Опис Ніженського повіту вдалося довести до кінця тільки завдяки обстоюванню справи перед урядом повітовим маршалком В. Тарнавським на його особисту відповідальність.

Після цього Русови переїхали до Києва, де О. Русов опрацював для друку зібраний ним матеріал з опису Ніженського повіту. По закінченні цієї роботи, О. Русов їздив на новий для нього «отхожий промисел» — докінчувати на Кавказі розпочаті там графом Уваровим археологічні розкопи на доручення вдови графа. А Софія Русова, перебуваючи з дітьми то на хуторі Робінзона, то в Києві, брала діяльну участь у житті революційних гуртків. Повернувшись з Кавказу, О. Русов з розпукою констатував, що їхнє помешкання в Києві зробилося штаб-квартирою народовольців, що його кохана дружина занадто необережно поводить. Софія Федорівна теж признається в своїх споминах, що в її кімнаті «аж клекотіло» від революціонерів! Наслідків цієї необережності не довелося довго ждати. Під час безперервних арештів по вбивстві народовольцями царя Александра II Софія Федорівна також попала в тюрму восени 1881 року.

«Тяжкі це хвилини, — пише Софія Русова в своїх споминах, — коли ворожа сила забирає матір і дружину від рідного огнища. Синові моему було тоді три роки (помилка: п'ять років — А. Жук), а доньці півтора роки (народилася 19. II. 1880 — А. Жук), вони не розуміли тієї трагедії, що була в серці мого чоловіка і моему. А той жах, що світився в очах мого сина, був тою першою іскрою, що зробила його на все життя палким революціонером» (Спомини, стор. 95).

ДАЛЬШІ АРЕШТИ МАТЕРІ І ВІДВІДИНИ ЇЇ В ТЮРМІ МАЛИМИ ДІТЬМИ

З арештом Софії Русової в 1881 році починається безперервне, ціле життя триваюче переслідування родини Русових, з гумором описане О. Русовим в його споминах: «Как крамолоискатели разыскивали украинофильство» (писаних в 1907 для російського журналу «Былое», а видрукованих у збірнику «За сто літ», кн. 1, стор. 236-258), та вічні переїзди з одного міста до другого, зв'язані також із спеціальністю О. Русова, що придбав славу першорядного організатора статистичних дослідів і здійснював їх на доручення різних земств і міських рад

України: Чернігів, Київ, Одеса, Єлисаветград, Херсон, Катеринослав, Харків, Полтава — це тільки головні міста, де доводилося Русовим довший чи короткий час жити й працювати, часто в роз'єднанні, бо Софія Русова кількома наворотами була арештовувана і сиділа в різних тюрмах, а по виході в тюрми вона не завше могла мешкати там, де жив чоловік.

За кавцією в 10 000 карб. Софію Федорівну «витягнув» її брат Олександр з тюрми, і вона зимою 1881-82 р. виїхала в Одесу, де перебував О. Русов з дітьми, діставши посаду завідача Статистичного бюро Херсонського губерніяльного земства, і проводив у той час з групою співробітників перепис Одеського повіту. Одночасно О. Русов брав діяльну участь у житті Одеської української громади, на чолі якої стояв гарячий український патріот Леонид Смоленський, учитель історії в середніх школах; вона найбільше сприяла Драгоманову і його плянам. Софія Федорівна також почала втягатися в місцеве громадське життя, пізнавала місто і людей, між іншим брала участь у злагодженні показника поступової літератури. Поетично описує вона в своїх споминах весняні прогулянки з дітьми на Фонтани, понад Чорним морем. Але ця поезія життя знову змінюється на понуру прозу. На весні 1882 року її арештували і перевезли до Києва. По кількох місяцях ув'язнення в Київській тюрмі її випустили на волю під поліційний нагляд. Вона поїхала до Єлисаветграду, де на той час перебував О. Русов з дітьми, проводячи перепис Єлисаветградського повіту.

В Єлисаветграді Русови мешкали у старого діда Карпа Тобілевича, батька славних діячів українського театру, підтримували зв'язок з місцевими українськими діячами (О. Михалевич, М. Левитський та інші). При старому Тобілевичі жив старший з його синів Іван (Карпенко-Карий), що був тоді секретарем повітової поліції. Дід Карпо тішився своїми внуками і пестив дітей квартирантів. Дворище його було на краю міста, хата потопала в густому саду. Та не встигла Софія Федорівна обжитися в цьому затишному поетичному кутику, як була видалена з Єлисаветграду і взагалі з Херсонської губ., бо губернія числилась під особливою охороною, і в ній не вільно було проживати піднадзорним особам. Влетіло тоді й секретареві поліції за те, що не зареєстрував на поліції Софії Федорівни. А він так виправдувався: «Пощо ж я мав її реєструвати, коли я сам був поліція!» Цей випадок мав для Івана Тобілевича той добрий наслідок, що його звільнено з служби і вислано до Новочеркаську, де він, замість поліційних протоколів, почав писати драматичні твори.

Переїхала Софія Федорівна до Катеринославу і тут літом 1883 року знову була заарештована, і на цей раз сиділа в тюрмі довший час.

Коли Софія Русова сиділа в катеринославській тюрмі, діти були під опікою сестри О. Русова Лисавети, овдовілої жінки великого землевласника Ілляшенка в с. Афанасівці, Новомосковського пов. Катеринославської губ., 60 верст від Катеринославу.

«Лисавета Олександрівна, — пише в своїх споминах С. Русова, — була дуже добра жінка і, не маючи своїх дітей, оточила найбільшою любов'ю моїх. Щомісяця вона привозила Мишу й Любу на побачення до мами. Миші було вже п'ять років (помилка: сім років — А. Ж.), і він з ненавистю ставився до жандармів, що раз-у-раз забирали в нього маму. А маленька трилітня Люба не розуміла політики, вона обіймала за шию старого жандармського полковника (він давав дозвіл на побачення) і вимагала в нього одного: „Випустіть мою маму, пустіть мою маму...”» (Спомини, стор. 108).

Отже Михайло Русов вже дитиною зіткнувся з тою ворожою силою, що забирала від нього маму і з тими місяцями, де мама по арешті перебувала, тож цілком натурально, що коли він дійшов зрілого віку, то його завданням стала боротьба з тою силою.

В катеринославській тюрмі почалася й літературна праця Софії Федорівни. Тут вона написала два нариси, матеріяли для яких дали спостереження над ув'язненими «уголовними» жінками («Діти тюрми» і «Дунька Криворучка»), тоді ж видруковані в «Одесском вестнике». Зложила читанку «Книгу для дітей», що появилася потім друком у Києві, у виданні Йогансона, складала оповідання для своїх дітей (Спомини, стор. 107-108).

По 13-тьох місяцях ув'язнення Софія Русова була під осінь 1884 року випущена з тюрми під гласний догляд на 5 літ. Не маючи змоги з поліційних причин вліхати до чоловіка, що перебував тоді в Херсоні, пробула вона якийсь час з дітьми в Афанасівці у Ілляшенків, відпочиваючи після тюрми на свіжому повітрі степових просторів, де «високі могили з вітром говорили», роблячи прогулянки з дітьми в степ, а про свого Мишу пізніше написала в споминах, що він уже тоді знав і про Січ Запорозьку і про зимовники... «Він дуже рано навчився читати, малював і гарно деклямував вірші» («Наш голос»).

Щоб бути ближче чоловіка, С. Русова переїхала з дітьми до Верхньодніпровського, потім до Олешок, нарешті дістала дозвіл замешкати в Херсоні, і майже по двох літах розлуки родина Русових зійшлася нарешті разом (1885).

МИХАЙЛО РУСОВ — ПІДЛІТКОМ СЕРЕД СТАРШИХ У ХЕРСОНІ

Херсонське життя Русових було наповнене багатим культурним змістом. Тут склалася поважна українська Громада, основу якої творили статистики, на яких місцева публіка дивилася як на дивних людей: «Наче освічені, а балакають по-мужицьки, наче й революціонери, а мають посади, де їх дуже шанують» (Спомини, стор. 112).

Цими «дивними людьми» були, крім О. Русова, Бравнер, Васілевський, Борисов, Грабенко, Авдіїв. Вони становили штаб Статистичного бюро Херсонської губ. земства, під проводом О. Русова, послугову-

ючись помічними силами при проведенні статистичних описів по повітах з-поміж революційно настроєної студентської молоді.

Жили статистики дружньою товариською родиною, а їхні наради, що відбувалися звичайно на приватному помешканні Русових, виходили, очевидно, далеко поза межі ділових питань статистичної праці, торкаючись загальних питань народного життя.

До української Громади належало ще кілька земських діячів, та не менше «дивний», ніж статистики, товариш прокурора Херсонського окружного суду, Д. Маркевич, пізніше український письменник, — він попереджав політичних піднадзорних, коли їм грозила якась небезпека.

Д. Маркевич, за висловом С. Русової, переживав тоді «творче піднесення» і часто запрошував до себе приятелів послухати свіжо написаний твір. Починаючою поеткою була тоді Дніпрова Чайка, жінка статистика Василевського.

Заходами Д. Маркевича, при участі членів Громади, був виданий у Петербурзі літературно-науковий збірник «Степ» (1885), на зміст якого зложилися оповідання Маркевича, Бравнера, вірші Дніпрової Чайки, статті О. Русова та ін. На тодішні відносини це була ціла подія.

У Херсоні давала вистави недавно організована театральна трупа М. Кропивницького, при участі М. Заньковецької, М. Садовського, Саксаганського, вносячи пожвавлення в місцеве українське життя. З цими піонерами українського театру подружжя Русових стояло в близьких товариських відносинах. Бож сам О. Русов був не абияким артистом, він ще в Києві з великим успіхом виступав у перших українських аматорських виставах, мав гарний голос і чудово виконував українські народні пісні, під акомпаньямент своєї дружини, що була доброю піяністкою.

За культурний осередок служила також родина великого землевласника Скадовського, що мав свій осідок у Білозерці, недалеко Херсону. Скадовський був археологом-аматором, і в його домі було повно знахідок з розкопів степових могил та різних інших пам'яток місцевої старовини. Крім того, він любив музику. О. Русов теж цікавився археологією, і це зблизило Русових з родиною Скадовських, вони стали частими гостями в Білозерці, улаштовуючи тут домові концерти, робили прогулянки в степ, на могили. Одна з цих могил була розкопана при участі О. Русова.

Оця культурна атмосфера, очевидно, мала вплив і на формування духовости підлітка Михайла Русова, що в 1886 році був уже гімназійним учнем.

Здавалося, що все йде добре, аж несподівано на голови Русових упала нова біда — їх видалено не тільки з Херсону, але й з Херсонської губ., як «небезпечних для ладу і порядку» людей (1888).

З ГІМНАЗІЯЛЬНИХ РОКІВ М. РУСОВА В ХАРКОВІ

Покидаючи Херсон, О. Русов вислав жінку з дітьми і її хворим братом до Алешні на Чернігівщині, а сам з півдороги поїхав до Харкова, де треплялася для нього праця — написання історії Харківського земства, за почином і на засоби колишнього його голови І. Гордієнка. Забрати з собою сім'ю він ще не міг, і Софія Федорівна перебувала з дітьми то в Алешні, то в Афанасівці. Михайла приміщено на науку в другій харківській гімназії, і він разом з батьком жив у Гордієнка.

Софія Федорівна переїхала на постійно до Харкова десь восени 1889 року. Мешкали тепер Русови у старого українського діяча 60-их років адвоката Шіманова, підтримуючи відносини з такими українськими діячами, як Олександра і Петро Сфименки, проф. Сумцов, проф. Багалій, лікар Піснячевський та інші, еднаючи коло себе студентську молодь, визначними репрезентантами якої були Семен Байздренко й Іван Липа.

В Харкові Софія Федорівна скоро увійшла в місцеве громадське життя, брала діяльну участь у праці Харківського общества грамотности і видала під його фірмою ряд популярних книжок для народу (про Жанну д'Арк, Карла Великого, Сковороду), написала біографію Квітки-Основ'яненка, що була видрукована в збірнику його творів. Поза літературною працею збирала у себе шкільну молодь для читання творів українських письменників, улаштовувала публічні народні читання. А при тім всім запопадливо працювала над вихованням власних дітей, впоюючи в них інтерес до тих питань, якими сама інтересувалася і про які вони в гімназії нічого не могли почути.

Як скінчилася праця над історією Харківського земства, О. Русов почав оглядатися за новою працею і знайшов її в Києві. Київська міська рада запросила його провести статистичний перепис міста (1890).

Подружжя Русових голубили надію надовше осісти в Києві й переїхали сюди цілою родиною, сина Михайла примістили тут в одній з гімназій. Але ця надія не справдилася. По кількох місяцях побуту в Києві Русови повернулися до Харкова, якого вже й трималися, і Михайло вже весь гімназіяльний курс перейшов у харківських гімназіях. Тут він одержав і своє «революційне хрищення». Але для з'ясування справи мушу говорити, як і скрізь, більше про батьків та вернутися дещо назад.

У Харкові О. Русов також проводив перепис міста, а згодом дістав постійну посаду статистика при міській раді, виїжджаючи часами на «отхожий промысел», на якусь короткотривалу працю в цілях заробкових. У 1891 році він брав участь в організації подвірного перепису на повітах Полтавської губ., ангажуючи до цієї роботи багато регістраторів з-поміж студентства харківських і київських високих шкіл, приймаючи, можна думати, найохотніше осіб з українськими симпатіями.

З-поміж цих симпатиків українства виділилася під час перепису грушка, що заснувала влітку того року нелегальну політичну організацію, під назвою «Братство Тарасівців». Це були: Іван Липа, Боровик, Байздренко та інші (про це братство порівняй спомини одного з основників, Івана Липи, в «Письмі з Просвіти», Львів 1922, та в «Літ.-Науковому Віснику», кн. 7-8, Львів 1925, і мою статтю в берлінському «Українському Віснику», 15, 1943).

О. Русов, очевидно, не мав ніякого безпосереднього відношення до цього почину, можливо, що і не знав про нього, але при повній аполітичності своєї діяльності, він своїми культурними і громадськими інтересами створював навкруги себе таку атмосферу, в якій зароджувались і політичні почини. А харківське студентство стояло тоді під його впливом. Це стверджує і один з основників братства М. Б. (аськевич) у своїх споминах у збірнику «З минулого» (кн. 1, Варшава, 1938).

Ця організація проіснувала на харківському ґрунті недовго (довше вона існувала на київському ґрунті) і весною 1893 року була ліквідована, при чім було проведено багато ревізій і арештів не тільки серед студентства, а також і серед українців старшого віку, навіть серед росіян, що до тієї організації не мали і віддаленого відношення.

Були арештовані й Русови, не тільки батьки, але й син Михайло, гімназист 5-ої класи, зазнав «арешту!» «Коли нас відвезли до тюрми, — пише С. Русова в своїх споминах, — Мишуня з заплаканими очима, трохи спізнившись, прийшов до своєї класи в 2-ій харківській гімназії. Стоуста чутка вже його випередила, і директор гімназії не посоромився глузувати з осиротілої дитини: „А що, арештували, так їм і слід усім революціонерам, сепаратистам...“ і своє навчання він почав з того, що без усякої вини посадив хлопця в карцер, звелів його вдягти в арештантське вбрання та продержав його на хлібі й воді до самого вечора» (стор. 138-140). Так 16-літній Михайло попав у революціонери і сепаратисти.

Провал організації наступив у той спосіб, що жандармерія напала на слід перевезення з закордону до Харкова транспорту нелегальної літератури (між іншим другого тому празького «Кобзаря» Т. Шевченка, що містив заборонені в Росії вірші). Частину цього «багажу» прийняла на схованку Софія Федорівна, а вночі — «традиційний нічний дзвінок», ревізія й арешт обох «з полічним».

За кілька днів О. Русова випущено з тюрми, довше просиділа в превенційному арешті Софія Федорівна і також була випущена на час слідства, що тяглося цілий рік і закінчилося зарахуванням О. Русову в кару тих днів, що він просидів у тюрмі по арешті, а Софія Федорівна дістала нових три місяці тюрми. Михайла мусіли батьки дати до іншої гімназії, щоб звільнити його від поліційної запопадливости директора попередньої гімназії.

Кару свою Софія Федорівна відбувала в зимові місяці 1894 року в харківській тюрмі, будучи вагітною. Майже напередодні пологів її

випущено з тюрми під домашній арешт. Стерегли її вдома тюремні надзирателі, що з великим співчуттям ставилися до арештованої. А син Михайло «пробував їх українізувати», давав їм читати українські книжки. «Вони ними страшенно захоплювалися» (Спомини, стор. 142).

Вночі з 7 на 8 січня 1895 року народився у Русових син Юрій. Хрищенням батьком був тюремний лікар Піснячевський (член Харківської укр. громади), воду на хресну купіль носили тюремні надзирателі...

МИХАЙЛО РУСОВ — СТУДЕНТ УНІВЕРСИТЕТУ І ЧЛЕН УКРАЇНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ГРОМАДИ В ХАРКОВІ

На початку 1896 року у Русових знова наступила зміна осідку: вони переїхали до Чернігова, де О. Русов дістав працю в Статистичному бюро Чернігівського губерніяльного земства. В цьому році Михайло Русов скінчив гімназію і вступив до Харківського університету на фізико-математичний факультет.

З незвичайно багатим надбанням вражень і переживань дитячих і юнацьких літ, особисто знайомий з численними репрезентантами громадського руху на Україні, в усіх його формах і напрямках, маючи в особах своїх батьків живий літопис цього руху і невичерпне джерело відомостей з минулого і сучасного України, — М. Русов на порозі своїх університетських студій був уже духово зрілою людиною і приходив в нове для нього середовище з усвідомленими громадськими інтересами.

Українське життя в Харкові, в наслідок розгрому 1893 року, на деякий час було притихло, а Українська студентська громада відновилася щойно на початку 1897 року, заходами Дмитра Антоновича, що в 1896 році перевівся з Київського університету до Харківського. Коли Д. Антонович запропонував М. Русову вступити до Громади, той довго відмовлявся, мотивуючи це тим, що нам, мовляв, потрібні не громади, а політична партія, уважаючи також Громаду культурницькою, а він був драгоманівцем.²⁾

²⁾ Пор. мою статтю «З початків новочасного українського політичного руху», в зальцведельському «Шляху» за 1920 рік. Стаття була написана на підставі інформацій Д. Антоновича і ним проредагована перед друком.

Сам Дмитро Антонович згадує про це в таких словах: «На зборах Харківської української студентської громади... Михайло Русов, з присутнім йому умінням формулювати вичеканену думку, сказав: — Не треба нам громад, нам потрібна політична партія. — Ці слова по вчасності свого промовлення і по тих наслідках, що за собою потягнули, варті бути історичними. Сі слова чули... Левко Мацієвич, Дмитро Познанський і інші тов. Русова, що були в числі ініціаторів нового політичного стороництва... 29 січня 1900 року постала організація, що була відома до кінця 1905 р. під літерами РУП» (пор. його статтю «Карл Маркс і українці» в журналі «Дзвін», ч. 3, Київ. 1913, стор. 187-190).

Обоє старі Русови були гарячими прихильниками М. Драгоманова. Натурально, що і молодий М. Русов, за прикладом батьків, почав уважати себе драгоманівцем. Крім знайомства з ідеями і методами громадської праці Драгоманова з оповідань батьків, М. Русов напевно й сам уже щось читав з його політичних творів, коли рішуче обстоював перед Д. Антоновичем ідею політичної партії, замість безпартійної студентської громади.

Бути драгоманівцем у ті часи значило ставити українську справу в політичній площині, єднати українські громадські сили в окремі від російських політичні організації, для боротьби, поруч росіян, проти існуючого в Росії державного ладу і завоювання для українського народу умов вільного національного розвитку, — через демократизацію, децентралізацію і федералізацію російської імперії, з запровадженням радикальних соціальних реформ.

Таке політичне українство пропагував Драгоманов від часу свого виїзду за кордон у 1876 році і до самої смерті (1895). На жаль, ця пропаганда не мала відповідного відгону. Писання Драгоманова рідко доходили на Україну, були тут відомі тільки одиницям з-поміж української інтелігенції, а ця інтелігенція, в роки упадку революційного руху в Росії по замордуванні народовольцями в 1881 році царя Александра II, віддалася виключно культурним справам, ставлячи-ся до драгоманівської пропаганди байдуже, а то й вороже.

Стримано ставився до драгоманівської пропаганди і батько Д. Антоновича, проф. Володимир Антонович, провідна особа так зв. «Старої громади». За родинною традицією і Д. Антонович ставився до Драгоманова з упередженням і був настроений на цілком культурницький лад. Він ще гімназистом почав захоплюватися українським театром, а студентом мав навіть свою театральну трупу.

Річ зрозуміла, що гадка М. Русова про політичну партію не могла захопити скептичного Д. Антоновича, і мусіло минути дещо часу, поки він сам прийшов до цієї гадки. М. Русов також, мабуть, не був ще твердим у своїм переконанні про своєчасність практичного реалізування ідеї політичної партії, бо остаточно згодився вступити в члени Студентської громади, порушуючи тут принагідно справу політичної партії.

Не можна сказати, щоб у 90-их роках зовсім не було українських починів політичного характеру, і то таки на драгоманівському посіві. Згадати хоч би Українську соціалістично-революційну партію, що заснувалася була в Петербурзі 1895 року, під проводом Борисова, або Українську соціал-демократичну групу з 1897 року в Києві, при участі Лесі Українки, І. Стешенка та інш.

Але ці почини не вирости в рух, не захопили ширших кіл революційної молоді, що свій ідеологічний багаж черпала з російської марксистської і народницько-соціалістичної літератури, а драгоманівських писань, також писань Сергія Подолинського, сподвижника Дра-

гоманова, або зовсім не знала, або вважала їх націоналістичними, а тоді, як і тепер, в моді був московського походження «ітернаціоналізм», який відмовляє іншим націям Росії права на окремі політичні організації.

При українстві лишалися тільки ті елементи з-поміж молоді, в яких брентіла етнографічна свідомість, і цим визначалася їхня практична діяльність — вона обмежувалася ширенням легальних книжечок і театральними виставами.

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ З'ЇЗДИ

Разом з Дмитром Антоновичем Михайло Русов був ініціатором і організатором українських студентських з'їздів, для визначення напрямних і узгодження діяльності студентських громад. Ухвали цих з'їздів, будиши вислідом колективної виміни думок, являються передусім відбиткою світогляду ініціаторів і організаторів з'їздів.

Наводимо в цілості ухвали перших двох з'їздів.

Перший з'їзд відбувся в серпні 1898 року в Києві, при участі Д. Антоновича і М. Русова — від Харківської громади, Василя Доманицького і О. Гавриша — від Київської, Костя Мацієвича — від Ново-Олександрівської, Дениса Лукіяновича — від Львівської академічної громади і Романа Сембратовича — від віденської «Січі».

Комюніке про з'їзд видрукував у Львові окремим листом Д. Лукіянович. Отже це був перший всеукраїнський студентський з'їзд.

Резолюції студентського з'їзду 1898

«Ми, українська молодіж, стремлячи до політичної самоуправи, в якій досягаються ідеали волі, рівности, братерства, домагаємося:

1. Рівности всіх перед законом, по знесенні всяких привілеїв станових і кастових.
2. Свободи совісти і рівности всіх віроісповідань. Просвіти на рідній мові, заведення обов'язкової безплатної науки.
3. Політичної, конституційної свободи, з автономією політичною, вільности слова, друку і зборів.

А обов'язком студенства вважаємо:

1. Научне уґрунтовання вищенаведених змагань.
2. Знайомлення критичне з соціально-научними теоріями в Росії і Європі, з їхньою історією, а також з практичною діяльністю партій, що провадять згадані теорії в життя.
3. Докладне студіювання соціально-економічного стану українського руху, прикладаючи до поліпшення його постулати поступових партій інших країв, наскільки вони відповідають вимогам обставин нашого народу.
4. Знайомство з науками українського народознавства.

5. Знайомство з культурними здобутками українського руху в сфері як науки, так і сучасного письменства, а також студювання історії того ж руху.

6. Ширення в стосунках громадських і приватних повисших принципів, в цілях пропаганди української ідеї.

7. Вживання в житті і особливо в стосунках з народом (разом з іншими) головної прикмети національності — мови.

8. Ширення книжки в усіх верствах задля просвіти.

9. Запровадження по можливості в народі соціально-економічних змагань різних поступових партій після переконання у тім, що вони відповідають соціальним і економічним обставинам краю, вимогам культурним».

Другий студентський з'їзд відбувся у Києві в липні 1899 року при участі: Дм. Антоновича і К. Квітки — від Київської студентської громади, М. Русова і Левка Мацієвича — від Харківської громади, Ф. Матушевського — від Дорпатської.

Комюніке про з'їзд видрукував у Львові Л. Мацієвич, що того року був вираджений Харківською громадою для нав'язання ближчих зносин з Галичиною, а перед друком показував його І. Франкові, і той поробив у ньому якісь зміни (інформація пок. Д. Антоновича — А. Ж.).

Постанови студентського з'їзду 1899

«Оповідення. Цим оповіденням активні товариства української молоді повідомляють, що вони заснували одну спілку, яка має на меті оці дві головні цілі:

I. Спинити шкідливе й згубне для нашої нації винародовлення студентської молодіжні на Україні російській і повернути всіх студентів українців до служення інтересам українського народу.

II. Довести до відома як народної маси, так і інтелігентних верств суспільности, що лихий, безвідрадный соціально-економічний і взагалі культурний стан нашого народу залежить від його національно-політичного рабства, як безпосереднього наслідку російського абсолютизму.

Для осягнення першої цілі при кожнім університеті і взагалі вищій школі організуються міські товариства студентів-українців, що пильнують:

а) організувати в цих товариствах студентів українського походження;

б) вимагати від своїх членів серйозних глибоких студій та всестороннього знання, як також ширення між собою і суспільством відомостей про українські справи, а саме: про українську літературу і історію, географію і етнографію, п'ятуючи при тім обскурантизм та поверховість;

в) впливати, щоб зв'язок між укінченими і дійсними студентами, членами товариств, не переривався;

г) виховувати своїх членів згідно з приписом громадської моралі;

д) маніфестувати раз-у-раз при кожній нагоді кривди, що завдаються українському народові тим, що вчення відбувається на мові московській;

е) впливати особисто на середні школи своєї околиці і гімназії, корпуси і різні технічні, ремісничі, хліборобські школи і т. д.;

є) мати якнайтісніші зв'язки між товариствами різних міст, підтримуючи їх через спеціальних делегатів та організацію загальних з'їздів репрезентантів товариств;

ж) входити в зносини з поступовими демократично-національними партіями інших недержавних націй;

з) поводитися в загальностудентських справах всім товариством як одній одиниці.

Для досягнення другої цілі — члени товариств ширять між суспільством розуміння безвідрадного стану економічного та національно-політичного на Україні, вживаючи, окрім живого слова, оцих засобів:

а) ширити між собою і суспільством українську мову в житті приватнім і публічним;

б) друкувати та розповсюджувати легальні та нелегальні видання політичного та іншого змісту;

в) брати участь та переводити свої думки в можливо найбільшому числі періодичних видань, російських, як і закордонних;

г) пропагувати свої думки розповсюдженням дрібних видань (програми, маніфести, відозви і т. ін.);

д) брати участь по можливості в різних легальних товариствах та культурно-просвітніх організаціях для введення тих думок і т. д.».

*

Згадана у вступі цього оповіщення «Спілка» охоплювала також українські студентські організації Австрії.

Д-р Лев Когут у своїй автобіографії, уділеній авторові цих рядків, пише, що року 1899 засновано нелегальну всеукраїнську студентську організацію, а він «був за весь час існування цієї організації головою Буковинського кружка чи секції» (лист до А. Жука з Чернівців, з 8 червня 1921).

Осип Гермайзе, за споминами В. Мазуренка, подає, що РУП мала великий вплив на «Академічну (студентську) асоціацію українських громад», що мала свої громади у всіх університетських містах України; в Петербурзі, в Москві, Юр'єві і Томську. Ці громади були школою для майбутніх діячів і революціонерів; крім того, вони збирали значні гроші на нелегальну роботу РУП. Автор хибно переносить заснування «Асоціації» на 1901 рік на з'їзді, що відбувся під Полтавою на човнах, на березі Ворскли! (пор. його «РУП», стор. 106).

Під час третього з черги студентського з'їзду, що відбувся в Полтаві 1901 року, про який буде в нас ще мова пізніше, «Асоціація» студентських громад нараховувала вже пару років свого існування, але більше паперового, бо центральним осередком життя і громадської ді-

яльності студентських громад стала РУЦ, заснована на початку 1900 року.

ПОЛТАВСЬКА СЕМІНАРСЬКА ГРОМАДА ЯК ПЕРШИЙ ЗАВ'ЯЗОК РУЦ

На весні 1899 року Михайло Русов був звільнений з університету за участь у студентських розрухах. В той час його батько дістав посаду завідателя Статистичного бюро Полтавського губерніяльного земства, і родина Русових переїхала в Чернігова до Полтави. Михайло жив у 1899-1900 академічному році теж у Полтаві при батьках.

У Полтаві М. Русов нав'язав зносини з місцевою революційно настроєною молоддю, організаційним осередком якої була українська громада в духовній семінарії, до якої, крім учнів семінарії, належало також кілька осіб з урядничих сфер.

Про Полтавську семінарію один з її учнів тих часів пише, що вона «носила в собі дух український, оскільки ходить про учнів школи. Усе це були діти сільського духовенства, з невеличкою примішкою „світських” (селянських синів). Російська мова була мовою офіційною, мовою викладів, а поза тим семінаристи вживали майже виключно української мови й жили своєрідними українськими інтересами, уважливі до всього, що нагадувало про особливості свого краю й народу, про його минуле. Тому й „Шведська могила”, яких 6 кілометрів від Полтави, куди учнів часто „водили” на прогулянку, не могла не говорити їм щось інше, ніж те, що писалося в офіційних підручниках історії про Полтавський бій і „зрадника Мазепу”. Пам'ятки перемоги Москви над Україною під Полтавою збуджували у семінаристів почуття цілком протилежні до тих, з якими побідники до тих пам'яток ставились... Вже тоді „Україна глухо волновалась”, уживаючи слів Пушкіна з його „Полтави”, але „волновалась” несвідомим ще бажанням знати, що ж було колись на тій Україні? Відповіді на це питання не могла дати офіційльна наука та її носії, наші вчителі, отже треба було самим цього шукати, самим доходити правди» (І. Рудічев, «Симон Петлюра в молодості», у збірці споминів під цим наголовком, Львів, 1936, стор. 9-10).

Семінарська громада була заснована десь у 1896 або 1897 році і стояла під впливом «тарасівця» Василя Степаненка, пізнішого директора української книгарні у Києві, а тоді урядовця Полтавської губерніяльної земської управи. До Степаненка вчащали члени громади на розмови, діставали від нього книжки до читання — і легальні, але виключені зі шкільних бібліотек, і різну нелегальщину, до якої належали і закордонні українські видання. Попит у членів громади мали історичні монографії М. Костомарова, історичні романи Д. Мордовця і взагалі твори, в яких щось знаходилося з історії рідного краю. Ве-

ликою популярністю користувався серед семінаристів Іван Франко і мав великий вплив на формування їхнього світогляду.

Посередній вплив на семінарську громаду мав і другий «тарасовець» — Микола Міхновський, через двох своїх братанків — Володимира і Олександра Міхновських, учнів семінарії. Особливо гарячим послідовником свого дядька був Володимир Міхновський, посідаючи визначне становище серед провідної групи громади. А до цієї групи, крім В. Міхновського, належали ще такі особи: Сергій Андрієвський, Симон Петлюра, Микола Гмиря, Павло Комліченко — з семінаристів; Прокіп Понятенко, Аркадій Кучерявенко, відтак Микола Кохановський і Василь Кошовий — з урядничих сфер. Останні три були урядовцями Статистичного бюро Губерніяльного земства, коли його шефом став старий Русов.

Про рівень національної свідомості, настрої і спрямованість громадських інтересів членів громади можна судити також з того, яких вони співали пісень на своїх сходинах. «Найпопулярнішими піснями були у нас, — пише цитований уже І. Рудічев, — „Не пора, не пора“, „Шалійте, шалійте“, „Як умру, то поховайте“, „Ой, сів пугач“, „Розвивайся, лозо борзо“. А Симон Петлюра часто співав або деклямував „Не забудь, не забудь юних днів, днів весни“ Ів. Франка, „Гей ти, ниво“ М. Старицького й інші» (стор. 12).

Ота провідна група полтавської семінарської громади і стала, за почином Михайла Русова, зав'язком РУП. І сталося це раніше, ніж при участі того ж М. Русова, а за почином Дмитра Антоновича, така організація оформилася на харківському ґрунті, зародившись в лоні харківської української студентської громади.

Член семінарської громади з-поміж урядництва Аркадій Кучерявенко в листах до автора цих рядків з кінця 1929 і початку 1930 року категорично твердить, що «перше ядро РУП у Полтаві зформувалося ще 1899 р.» «Вільна Громада РУП у Полтаві була вже в кінці 1899 р. Ініціатором цієї організації був Михайло Русов» (лист з 2 січня 1930).

А що харківська організація набрала характеру партійного центру, з загальноукраїнським територіяльним засягом, то і народження РУП почало датуватись від 29 січня ст. ст. 1900 року, від дня, коли відбулася нарада гуртка членів харківської студентської громади в справі заснування партії (Д. Антонович, П. Камінський, Л. Мацієвич), також при участі М. Русова.

Що Полтаві належить першість у започаткуванні українського революційного руху на переломі століть, про це свідчить обставина, що тут відбулося в урочистій обстановці оприлюднення напрямних руху і тут же мали місце перші вияви цього руху.

ІНАВГУРАЦІЯ РУП НА ШЕВЧЕНКОВИХ РОКОВИНАХ 1900 РОКУ В ПОЛТАВІ

Як «Братство тарасівців» під ідеологічним оглядом оприлюднилося на шевченківській вечірці в Харкові 1893 року відчитанням Іваном Липою реферату, який у друку дістав назву «Визнання віри молодих українців» (про «Братство тарасівців» порів. мою статтю в ч. 15 берлінського «Українського Вісника» з 25 липня 1943), так і для Револьюційної Української Партії, що мала репрезентувати нову фазу руху «молодих українців», ідеологічні засади визначено на шевченківській вечірці 1900 року в Полтаві, промовою тарасівця Миколи Міхновського. Така вже сила впливу нашого безсмертного Тараса, що поминки по нім все були і все будуть датами важливого починів українського громадського життя.

Дмитро Антонович так оповідає про вечірку в своєму споміні «Пам'яті старого самостійника» (календар «Дніпро» на 1937): «У 1900 році О. О. Русов жив із родиною у Полтаві. Сюди ж був висланий із Харкова його старший син Михайло — яскраво талановитий юнак, передчасно взятий могилою. Михайло Русов був тоді палкий революціонер і ініціатор заснування першої української політичної партії. Здійснюючи цю свою мрію (підкреслення моє — А. Жук), Михайло Русов 19 лютого ст. ст. в Полтаві, під фірмою „Семинарської громади” та з її активною участю zorganizував вечірку — Шевченкові роковини, на яку приїхали й ми з Харкова». З Харкова були адвокат Микола Міхновський, студент техніки Лев Мацієвич, сам Антонович і «ще дехто з товаришів». Вечірка, як на свій нелегальний характер, була досить велелюдна — чоловіка до 60. Між господарями семінаристами були: Симон Петлюра, Андрієвський (Сергій), брати Міхновські (Володимир і Олександр) — небожі Миколи Міхновського тощо. З полтавських старших громадян були: О. Русов, Кость Мацієвич, лікар Іван Липа (тарасівець), дехто з земських діячів, кілька пань і панночок.

Головну промову на вечірці виголосив М. Міхновський, що славився своєю красномовністю. Тему для своєї промови узяв він бойово: конечність відновлення терористичної боротьби проти царизму. Пізніше де в кого пам'ять завела, і стали твердити, що Міхновський виголосив тоді промову про самостійну Україну, яка опісля була видрукована окремою брошуркою, як перша книжечка РУП. Це невірно. Брошуру про самостійну Україну Міхновський написав, та написав у формі промови... але ніколи й ніде цієї промови не виголошував.

«Промова ця, — пише Д. Антонович, — не була вибагливо елегантна, під оглядом революційним була досить наївна... але була цві-

тиста, а головне запальна та пориваюча. Слово „бомби” так і летіло з уст бесідника. „На царські укази не можна відповідати словами, а тільки бомбами”, „українська реакція — на таке поступовання тільки бомби і бомби”. Це було на часі, і молоді слухачі слухали промови Міхновського з палаючими очима й гарячим серцем. Успіх промова мала надзвичайний. Ентузіязм зборів піднісся до кульмінаційної точки, і тільки на обличчі О. Русова насунулась жмара. Чим частіше лунало слово „бомби”, тим прикріший ставав вираз обличчя О. Русова. Коли Міхновський скінчив під вибух ентузіязму молоді, О. Русов звернувся до свого сусіда Костя Мацієвича і з досадою спитав: „Що це за офіцер артилерії?” К. Мацієвич, не зрозумівши зразу іронії, відповів: „Це не офіцер, а адвокат із Харкова”. „А що ж він усе бомби та бомби?”»

Я вже десь писав і тут повторюю, що з цього оповідання Д. Антоновича ми так і не довідуємося, чим же властиво була заповнена промова М. Міхновського, крім фраз про бомби? Коли промовець закликав до боротьби з царетом, то мусів же він щось говорити про те, що спонукує до цієї боротьби і во ім'я чого! І він про це очевидно говорив, а його промова була, мабуть, втримана більше-менше в тих межах, в яких трактується ним справа боротьби з царизмом у брошурі «Самостійна Україна». А вже напевно М. Міхновський в своїй промові (як і в брошурі «Самостійна Україна») мусів гостро виступати проти старшого покоління українських діячів, і, мабуть, його пересадна критика «українофілів», а не тільки «бомби», справили прикрє враження на старого Русова.

«О. Русов, — пише далі Дм. Антонович, — вже раз пережив кризу терористичної боротьби і був глибоким та переконаним противником терору, отже не міг залишити цієї промови Міхновського без відповіді і, щоб справити сильніше враження, почав свою промову з книжкою „Кобзаря” в руках з читання деяких звідти уривків. Особливо сильне враження справив уступ „Орися ти, моя ниво”».³⁾

«Промова О. Русова була на тему прочитаного. Хоч експромтом, але прекрасно збудована, строго логічна, не позбавлена їдкою сарказму

³⁾ Був би це отсей уступ з вірша Т. Шевченка, що починається словами: «Не нарікаю я на Бога...»

Орися ти, моя ниво,
Долом та горою
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та засійся не словами,
А розумом, ниво!

й гіркості пережитого, була вона, можна сказати, далеко вища, як теж ораторським мистецтвом, від демагогічної промови М. Міхновського, але в основі своєї була вона просвітянська, а це рішуче не викликало спочуття у нашої молоді».

Що промова М. Міхновського своїм змістом не відбігала далеко від брошури «Самостійна Україна», про це маємо коротке, але виразне свідчення члена семінарської громади Івана Рудічева, що був на вечірці і слухав ту промову. «Незабутнє враження лишилось у нас після шевченківського свята 1900 року, яке відбулося, оскільки не помиляюся, в домі Русових і на якому М. Міхновський виголосив запальну промову про боротьбу проти Москви і московських культурних впливів за самостійну Україну» (підкр. моє, пор. його «Симон Петлюра в молодості» стор. 13).

Тиждень пізніше, 26 лютого ст. ст., така ж урочистість відбулася в Харкові. Вечірку в пам'ять Шевченка організувала Харківська студентська громада, на яку були запрошені й представники інших національностей — росіян, поляків, грузинів. Делегація з Полтави складалася з Симона Петлюри, Прокопа Понятенка, Аркадія Кучерявенка і його сестри Марії. Іван Липа теж був присутній для замаркування зв'язку з попередніми пробами того роду (Братство тарасівців!).

Тут наступило офіційне, так би мовити, проголошення заснування РУП Дмитром Антоновичем, який мав відповідний реферат «Про український рух», з привітальними промовами гостей з Полтави і чужинців.

«МОЛОДА УКРАЇНА»

За відомостями департаменту поліції Михайло Русов у серпні 1900 року їздив до Женеви для переговорів з Антоном Ляхощьким (старий емігрант з драгоманівських часів, складач драгоманівських видань, мав маленьку ручну друкарню) у справі друкування в Женеві журналу «Молода Україна», бо «головачі малоросійської партії» визнали необхідним надати своїй літературі більш революційного характеру, а за австрійських цензурних умов друкування видань з подібним забарвленням вважається неможливим.

Журнал «Молода Україна», за тими ж відомостями департаменту поліції, був органом організації під назвою «Молода Україна», що постала на початку 1900 року за ініціативою «київських сепаратистів» і поставила собі за ціль «відірвати Малоросію від Російської імперії, на федеративних підставах!» (Див. О. Гермайзе, Нариси з історії революції на Україні, т. I, РУП, Київ, 1926, стор. 57. Також у Дучинського, РУП на Полтавщині, у збірнику «За сто літ» кн. II, Київ, 1928, стор. 286)

Під оглядом формальним ніякої політичної організації п. н. «Молода Україна» не існувало, але беручи речі по суті — що відомість департаменту поліції можна сміливо прикласти до РУП (Револуційна Українська Партія), про заснування якої департамент поліції мусів вже мати агентурні відомості.

Журнал «Молода Україна» почав виходити у Львові в 1900 році як роган української академічної молоді австрійських високих шкіл, під зарядом проводу «Академічної трюмади» (Є. Косевич, В. Старосольський, В. Темницький, Л. Цегельський та ін.). Цей провід репрезентував на галицькому ґрунті ту саму політичну течію, яка на Великій Україні зародилася в такому ж суспільному середовищі, серед академічної молоді, під назвою Револуційна Українська Партія (РУП), що своїм політичним ідеалом виставила державну самостійність України. Таке саме гасло прийняла і галицька молодь на своєму з'їзді влітку того самого 1900 року, знаменито умотивоване в змістовному рефераті Л. Цегельського, що був видрукований в журналі «Молода Україна».

Одночасний і однозгідний виступ молодого покоління української інтелігенції в обох державах, між які був поділений український народ, справді був народженням Молодої України, самостійницької і соборницької течії в українському суспільстві, на ідейному посіві визначних репрезентантів українства попередніх поколінь. Цим традиціоналізмом визначається власне реферат Л. Цегельського.

Журнал «Молода Україна» мав бути спільним органом обох частин цієї суспільної формації.

Потвердження вістки про подорож Мих. Русова влітку 1900 року за кордон ніде не зустрічаємо, але дуже правдоподібно, що він таки був тоді у Львові й Женеві в справах видавничих новозаснованої РУП.

Дмитро Антонович сидів тоді у тюрмі в Одесі в справі всеросійського студентського з'їзду, на якому він репрезентував студентські організації харківських високих шкіл, і М. Русову припало робити перші практичні кроки в справах РУП, толовне ж займатися справою періодичного органу, і він поїхав за кордон. Побачивши у Львові, що кожне число «Молодої України» конфіскувалось і світило білими плямами, він поїхав до Женеви, традиційного осередку вільного слова визвольних рухів, в тому числі і вільного українського слова.

Стара драгоманівська «друкарня» (набір шрифтів), що нею диспонував Кузьма Ляхоцький, мабуть, була в такому стані, що Кузьма не зважився взяти на себе обов'язок друкування «Молодої України», і вона далі виходила у Львові. На її сторінках у другій половині 1900 року появилася багато матеріалів про студентські розрухи в Росії, зосібна в Харкові, які походили, очевидно, від М. Русова.

Вибираючися за кордон у справах видавничих, М. Русов їхав, мабуть, не з порожніми кишнями. З споминів Ю. Колларда знаємо

про даток М. Русова на партійне видавництво в сумі 500 карбованців. Можливо, що цей даток припадає на початковий період існування партії, і не виключено, що і для «Молодої України» щось перепало з тих грошей, бо журнал ставав спільним органом австрійських і російських «молодоукраїнців» і кольпортувався на східню Україну.

Під кінець 1900 року Д. Антонович був випущений з тюрми під гласний поліцейний догляд і в першому числі «Молодої України» за січень 1901 року появилася його стаття-привіт, п. н. «З новим роком, в новим віком», підписана псевдонімом Гутта.

РОДИНА РУСОВИХ — ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В ПОЛТАВІ (1899-1902)

Полтавське губ. земство мало провести в 1900 році черговий, по десятиох літах, так званий подвірний перепис губернії, роблячи заходи в урядових сферах про дозвіл доручити це діло О. Русову, ангажуючи його на постійного «штатного» завідача Статистичним бюро земства. Довго полтавський губернатор не давав на це дозволу, врешті згодився, і О. Русов з початком 1899 року опинився з родиною в Полтаві. Перед тим він був керівником статистичного бюро Чернігівського земства.

«Полтава тих років, — оповідає Софія Русова в своїх споминах, — жила досить інтенсивним культурним життям. Олександр Олександрович захоплений був статистикою, як і його помічники: Ротмістров, Падалка, Рклицький та інші. Зорганізовано Історично-етнографічний музей, влаштовано „Гоголівський дім“, з читальнею й книгарнею. В усі ці організації статистики вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю.

«У нас часто збиралися, співали українські пісні. Дехто, наприклад, Рклицький, висловлювали свої враження про полтавське українське життя і в друку. З проведенням залізниці, що лучила Київ з Харковом, почало наїздити до Полтави більше молоді, що приносила нові політичні течії» (стор. 151-152).

Михайло Русов теж посідав у Полтаві впливове становище серед революційно настроєної молоді, брав активну участь в її виступах. Одночасно цікавився він і науковими справами, належав до «Товариства природничих наук», читав там реферати, збирав матеріал для Археологічного з'їзду в Харкові і, здається, сам брав у ньому участь.

«Одного разу, — оповідає Софія Федорівна в своїх споминах, — на журфікс до нас був запрошений В. Короленко. Його попрошено висловитися, як він ставиться до національного питання взагалі і до українського зокрема. Короленко сказав те саме, що не раз говорив у пресі, що він не розуміє шовінізму, вважає потрібним тісніше об'єднання культурних верств України і Росії. Пам'ятаю, що його промова не сподобалась молоді, і Миша, що вмів прилюдно добре говорити,

дуже сміливо й розумно доводив цьому божку полтавського російсько-го громадянства хибність та несправедливість його поглядів» (стор. 153).

Та найбільше часу віддав Михайло Русов таким справам, з якими мусів ховатися і від багьків, слуючи пляни про революційний виступ широких народних мас, організуючи поширення серед народу відповідної літератури, зав'язуючи потрібні для цього знайомства.

ПОДВІРНИЙ ПЕРЕПИС ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 1900

У Статистичному бюро Полтавського губ. земства серед постійного персоналу було вже кілька свідомих українців, але О. Русов почав його збільшувати новими особами такого ж гатунку, і воно справді було гніздом українства! А пригтовляючи загальний перепис губернії, О. Русов почав набирати загін термінових регістраторів. Це були переважно студенти вищих шкіл, учні старших клас середніх шкіл, народні вчителі й інші «різночинці». В перших рядах опинилися, очевидно, учасники святочних зборів у Полтаві і Харкові на початку 1900 року на пам'ять Тарасові Шевченкові, про що була вже у нас мова.

Статистична система Олександра Русова називалася територіяльно-роз'їзною, це значить, що за об'єкт дослідів бралися територіяльні одиниці, від сільської громади до губернії, для унагляднення (через порівняння) різниць досліджуваних явищ життя. Саме ж дослідження мало відбуватися через збирання потрібних відомостей на місцях спеціальними регістраторами, людьми інтелігентними і до цієї праці відповідно пригтованими, через здобування інформацій безпосередньо у населення, доповнюючи і корегуючи їх даними органів місцевого самоврядування й адміністрації.

Ці переписи називалися подвірними тому, що найнижчою одиницею дослідів було рільне чи промислове господарство, що підлягало оподаткуванню, двір. Операційними базами для статистичних груп звичайно служили повітові земські управи, з їхніми інвентарями земельних посіlostей і промислових підприємств, а на селах — податкові книги й інші матеріали сільських громад і волосних урядів.

Упродовж літа і осени 1900 року подвірний перепис проведено в усіх повітах і повітових містах Полтавської губернії, крім міст Полтави і Кременчука, при участі кількох сотень регістраторів (зустрічається цифра 500!). Поза збиранням статистичного матеріалу це був також перегляд культурних сил губернії, з української точки погляду.

Засягання регістраторами інформацій у доброзичливому тоні і забороненою українською мовою, коли це було потрібне, викликало, очевидно, у населення сіл і городів різнородні міркування, прихильні до тих, що докладно розпитують про життя-буття народу, і рідної мови не цураються, і ворожі до всякого начальства, не без трагікомічних непорозумінь. Прикладом може служити і сам О. Русов, коли він

починав свої статистичні досліді в 70-их роках на Ченігівщині, викликавши своєю метою неспокої серед селянства й спричинивши урядову заборону того роду дослідів.

У червні 1879 року в деяких селах Мринської волости, Ніженсько-го повіту пішла в народі чутка, що хто працює в панів, той буде закріпачений! І були випадки, що робітники кидали працю в панських маєтках. У зв'язку з цими і подібними чутками, повітовий ніженський начальник в рапорті до вищого начальства так характеризував статистичну працю О. Русова:

«Не маючи певних даних, — писав ісправник, — я не зважуюсь прямо обвинувачувати О. Русова, щоб він щось наговорював селянам, але на всякий випадок з певністю можу сказати, що присутність його в повіті і вибраний ним спосіб збирання статистичних відомостей дуже шкідливо впливають на народний спокій» . . . Русов «несподівано з'являється в тій чи другій місцевості і про свої приїзди не дає знати ні поліції, ні волосним управлінням, вступає в безпосередні відносини з селянами, розпитує їх про їхні господарські справи, про засоби життя, про земельні відносини і відносини до великих земельних власників. Подібні розпитування, коли селяни не розуміють їх безпосереднього значення, дають привід до різних припущень як про діяльність Русова, так рівно ж і про його особу не тільки серед сільського населення, але і в колах більш розвинених. Після кожного перебування Русова в якійнебудь місцевості він і його запитання надовго лишаються предметом толків і розмов між селянами, які приймають навіть Русова за ту особу, що буде наділяти їм землю . . . Судячи взагалі з способу життя і діяльності Русова, політична благонадійність його крайньо сумнівна, а та обставина, що саме в повітах Борзенському і Ніженському, в яких останні два роки він в ролі статистика обертається серед населення, найбільше поширені брехливі чутки багато говорять не на його користь і важко це пояснити випадковістю» (див. І. Дучинського, стор. 259-290).

Двадцять років пізніше робилося це простіше, але наслідки були ще гірші, про що буде мова далі.

ТРЕТІЙ УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ З'ЇЗД У ПОЛТАВІ 1901

У 1901 році майже всі вищі школи в Росії були закриті з причини студентських заворушень, а заангажовані в тих заворушеннях студенти були вислані в різні міста під догляд поліції. Місцем заслання неспокойних студентів зробилася між іншим і Полтава, невелике, тихе губерніяльне місто, над тихою Ворсклою, яке в Петербурзі вважали, видно, за цілком надійне, хоч у місцевій духовній семінарії

також були заворушення, наслідком чого кількох семінаристів звільнено з школи.

Через це в Полтаві зібралось досить велике студентське товариство, переважно уродженці різних місцевостей України, що студіювали по високих школах Петербургу, Москви, Харкова, Києва та інших університетських міст.

Мабуть тому, що в Полтаві примусово зібралось багато студентства, її обрали місцем українського студентського з'їзду, що відбувся в червні 1901 року. А що організаторами студентського з'їзду були ті одиниці з-поміж українського студентства, які рік перед тим були основниками Революційної Української Партії, то під час з'їзду відбулося кілька нарад також і в справах РУП, при участі вужчого кола осіб як з-поміж студентства, так і з-поза студентських кіл (пор. «Перша партійна конференція РУП» у календарі «Дніпро» на 1936 рік, Львів, 1935, стор. 96-97).

Учасниками цього з'їзду подають: Д. Антоновича і В. Козіненка від Києва, М. Русова і Ю. Колларда від Харкова, Василя Павленка і В. Мазуренка від Петербургу, В. Дорошенка від Москви, тобто — від українських студентських організацій тих міст, а поза тими, так би мовити, «представниками», брали участь у нарадах і неумандатовані студенти, а навіть земські урядовці.

«Якісь суто студентські справи, — читаємо в одного з учасників з'їзду, — не цікавили вже молодь. Присутні обмінялися думками про студентські справи, а потім перейшли до питань революційної праці, а саме до програми й тактики РУП. Революційна молодь не хотіла взоруватися на московські партії, і, щоб прискорити зформування свого власного світогляду та вироблення постійної революційної програми, з'їзд висловив побажання, щоб партія РУП почала видавати партійний орган, де б вона могла висловлювати свої думки щодо ідеологічних справ» (пор. Ю. Коллард, «Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді», в збірнику «З минулого», Варшава, 1939, стор. 66).

Одночасно з студентським з'їздом відбулася й організаційна конференція РУП.

У нарадах конференції РУП брав участь і автор цих рядків, тимчасовий поденний урядовець Статистичного бюро Полтавського губ. земства, і в календарі «Дніпро» на 1936 рік (Львів) подав свої спомини про цю подію, з яких наводжу те, що стисло торкається справ РУП.

«Друга партійна нарада відбулася . . . в помешканні Русових, в переулку за будинком Губерніяльного земства. З присутніх на цій нараді пригадую: М. Русова, Д. Антоновича, В. Мазуренка, С. Петлюру, В. Козіненка, М. Кохановського.

«На цій нараді подано було до відома, що партія, себто Д. Антонович і М. Русов, бо вони уважали себе за центр партії та її репре-

зентацію, вирішила видавати партійний орган у Львові або Чернівцях та, крім виданих уже брошур „Самостійна Україна” й „Дядько Дмитро”, видати ряд інших популярних брошур для ширення серед селянства. Це рішення „партії” конференція схвалила. Чи були тоді які розмови про склад редакції видавництва — не пригадую. Виглядало так, що головним махером цих справ був Д. Антонович, і він добрав собі людей до співробітництва, відбуваючи відтак окремі конференції з поодинокими особами.

«Далі обговорювано справу творення партійної організації, але нічого конкретного не придумали, бо ніхто не знав, як до цього братися, до кого звертатися й з чого починати. Стало на тому, що партія веде пропаганду серед академічної молоді й уживає її для революційної агітації серед селянства. Засобами пропаганди серед молоді буде партійний періодичний орган, а засобами агітації серед селянства — популярні брошурки на соціально-економічні теми; в майбутньому цьому послужить спеціальний орган для селянства.

«Про агітацію серед міських робітників тоді ще не згадувалося... Взагалі ця суспільна верства виходила з поля нашого зору: всі ми були настроєні на селянський лад.

«Потім відбувалися ще наради меншими гуртками в конкретних справах... Зі мною Д. Антонович мав розмови про потребу систематично збирати всякі факти про конфлікти між селянством і поміщиками та адміністрацією й подавати їх до партійних видавництв. Отак став я постійним дописувачем „Гасла”, що почало виходити в Чернівцях з березня 1902 року, а опісля „Селянина”, що почав виходити там же від січня 1903» (пор. А. Жук, Перша партійна конференція РУП, календар «Дніпро» на 1936, Львів, стор. 96-101).

ПЕРШІ ТРАНСПОРТИ НЕЛЕГАЛЬЩИНИ З ГАЛИЧИНИ І ПЕРШІ ОБШУКИ ТА АРЕШТИ НА УКРАЇНІ 1900-01

В середині і під кінець 1900 року Борис Мартос, член Харківської української студентської громади, їздив до Львова в студентських справах і обидва рази щасливо перевіз через кордон до Харкова два транспорти виданої в Галичині, нелегальної для Росії, української літератури. Були тут між іншим перші видання РУП, що заснувалася на початку того року («Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», «Отвертий лист до міністра Сіятіна»), програма Української Соціалістичної Партії, що постала одночасно з РУП, деякі галицькі видання політичного змісту, як от «Україна Ирредента» Ю. Бачинського, поодинокі числа журналу галицько-української академічної молоді «Молода Україна» й інші речі. З Харкова

література ця дісталася до інших міст України, а також до Петербургу і Москви, де існували українські громади.

Поширення цієї літератури серед української революційної молоді не могло лишитися не поміченим органами державної безпеки, почалися розшуки й арешти, під час яких знаходжувалося дещо з тої літератури, та пошукування за центрами цієї криволи.

24 липня 1901 проведено обшук у студента Петербурзького університету Миколи Маслово і його сестри, теж студентки вищих жіночих курсів у Петербурзі, в селі Ковалині Переяславського пов. Полтавської губ., 3 серпня проведено обшук на селі в Миргородському пов. у проф. Беренштама, старого українофіла, і його сина. 28 серпня проведено обшук у відомого українського націоналістичного діяча в Лубнях Володимира Шемета, при чім знайдено і сконфісковано деякі українські закордонні видання. В Ромнах проведено обшук у студента Київського університету Барбара, при чім знайдено між іншим «Отвертий лист» до міністра Сіпягіна, в справі заборони українського напису на пам'ятнику Котляревському в Полтаві. У Прилуці проведено обшук у студента Петербурзького університету О. Назарієва і знайдено між іншим кілька чисел журналу «Молода Україна». У Лохвицькому повіті відбулися обшуки на селах, між іншим, у В. Дорошенка, студента Московського університету, й інші.

АРЕШТ РУСОВИХ 1901 РОКУ В ПОЛТАВІ

На підставі зібраних матеріалів жандармська влада дійшла, що гніздом українського руху є Полтава, а в ній — родина Русових. Ці підозріння були скріплені маніфестаційним відсвяткуванням у Полтаві 30 серпня 1901 25-літнього ювілею статистичної діяльності О. Русова. До Полтави прибуло тоді багато делегацій з різних губерній України, а навіть з Московщини, прислано було багато привітальних адрес. Це свідчило, що О. Русов користується великою популярністю серед земських діячів і поступових елементів інтелігенції взагалі. Отже особа О. Русова, у зв'язку з його українством, ставала для жандармерії тим більше небезпечною, і вона вирішила знищити це гніздо революції й українського «сепаратизму».

9 жовтня ст. ст. прийнято постанову про проведення у Русових ревізії «с целью розыска вещественных доказательств, имеющих значение для этого дела», а 17 жовтня жандармський підполковник Телегін з товаришем прокурора Округного суду Вігурою так формулюють акт обвинувачення проти Русових, на підставі знайдених у них при ревізії матеріалів:

1. Відставний надвірний радник О. О. Русов і його дружина Софія Федорівна, уроджена Ліндфорс, що й раніше притягалися до таких же формальних доходжень у містах Києві і Харкові, в справі організації українофільської соціальної партії, продовжують далі свою злочинну діяльність у Полтавській і Чернігівській губерніях, щодо повного відділення Малоросії від російської імперії і утворення самостійної держави на конфедеративних основах, поширюючи ці поняття серед молоді, яку вони для цієї цілі постійно збирають у себе вдома, чоловіка з 40 в один вечір, щоб ця молодь ширила ті поняття серед народу, шляхом оповідань з народного і селянського побуту, пригадуючи цим простому народові про його самотуність.

2. В тій злочинній діяльності бере участь їхній син, бувший студент Харківського університету, Михайло Олександрович Русов, котрий, за відомостями, що є в цій справі, їздив у серпні 1900 року в Женеву, в ролі представника української партії для переговорів з емігрантом Ляхоцьким в справі видання друкованого органу цієї партії «Молода Україна», який журнал видається тепер у Львові, як це видно з одібраного при ревізії в м. Прилуці у бувш. студента Петербурського університету Олексія Назарієва ч. 2 цього журналу за 1901 рік.

3. У вину ставилось і те, що всі Русови часто бували за кордоном, навідуючи такі міста, як Львів, Цюріх, Женеву, Париж, і підтримують зносини з видавцями українських журналів у Львові.

4. Вкінці, з переписки Русових з різними особами, як В. Беренштам, І. Присецький, Михайло Назарієв, Леонид Фролов, Леонид Жебуньов й інші неблагонадійні в політичному відношенні особи, Русови брали найдіяльнішу участь в агітації про заведення навчання в народних школах Малоросії українською мовою, а також у виданні і поширенні малоруського букваря, видівок з малоросійського побуту, нот з малоросійськими піснями революційного змісту й інших легальних і нелегальних творів для народу малоросійською мовою.

5. Олександр і Софія Русови самі визнають у листах до сина Михайла Русова існування української партії — «Полтавської Громади», українських гуртків, що мають протиурядові цілі.

6. Така діяльність Олександра, Софії і Михайла Русових передбачена 250-251 статтями карного закону, а тому, у згоді з товаришем прокурора постановляється: названих вище — Олександра, Софію і Михайла Русових притягти до цього слідства в ролі оскаржених у злочинах, передбачених 250-251 статтями, з застосуванням тюремного ув'язнення, щоб не допустити втечі за кордон.

Старим Русовим органи безпеки взагалі дуже інтересувалися, і матеріяли Департаменту поліції подають таку його характеристику:

Олександр Русов у 1879 році був членом «Старої Громади» в Одесі, допомагав Драгоманову влаштувати в Женеві українську друкарню, приятелював з братами Петрункевичами, Ліндфорсом та іншими неблагонадійними особами, видавав разом з Ліндфорсом у Києві ліберальний часопис «Труд», співробітничав у забороненій 1876 року газеті «Киевский Телеграф», посилав грошеву допомогу політичним засланням. 1876 року його звільнено за політичну неблагонадійність з посади вчителя у Києві. Далі він працює в Статистичному бюро Чернігівського земства, — за протиурядовий напрямок це статистичне бюро було закрите. В 1884 році в Одесі Русова обвинувачувано в розповсюдженні заборонених книжок, допитувано в справі елисаветградських народовольців (Михалевича, Тарковського й ін.), при чому з'ясовано, що Русов належить до українофільського гуртка і що він перекладав на українську мову твори тенденційного змісту. Русов жив під доглядом поліції. В 1889 році Русову заборонено проживати в Дніпровському повіті і в Херсонській губернії. Потім проживав у Полтаві, Харкові й Києві, де не поривав стосунків з місцевими українофілами, збирав на своїй квартирі неблагонадійних людей, тримав нелегальні видання. 1898 року працював у Чернігівському земстві і належав там до опозиції, тому й заборонено йому бути на постійній посаді в земстві так у Чернігозі, як і в Полтаві, — але за дозволом полтавського губернатора йому все ж вдалося знайти посаду в Полтавському земстві, у Статистичному бюро. Як фахівець — одержував платні 3 333 рублі річно. Має хутір в Борзенському пов., двор'янин.

Про Софію Русову подаються такі інформації: у 1882 році її допитувано в справі революційних гуртків в Одесі і в справі осіб, що мали стосунки з революційними гуртками в Харкові, і визнано за нею цю (?) провину, а через те й віддано їй під «гласний надзор» на 5 років (пор. А. Лучинський).

(Далі в наст. числі)

У видавництві Нью-Йоркської групи вийшла нова книжка:

Богдан Бойчук
СПОМИНИ ЛЮБОВИ

Замовлення слати на адресу:

New York Group
2329 Hudson Terrace
Fort Lee, N. Y.
U. S. A.

ДИСКУСІЯ

МАРКО АНТОНОВИЧ: ЧИ ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СПРАВДІ НЕОБХІДНА?

З великим інтересом автор цих рядків прочитав статтю Юрія Луцького «Ще до проблеми двох батьківщин», надруковану в березневому числі «Сучасности». Адже ж тема «актуальна», а Юрій Луцький відомий нам як оригінальна, відважна і з широким поглядом на справи людина. Наш інтерес до його статті зріс ще, коли ми прочитали, що Ю. Луцький хоче дати декілька завваг до двох питань: 1. Як можна використати денационалізацію і 2. Що таке оця «західня духовість»? («Сучасність», ч. 3, 1963, стор. 109). На жаль, стаття до певної міри принесла розчарування.

На друге питання Ю. Луцький взагалі не дав відповіді, якщо не рахувати останнього уступу його статті, який нараховує не цілих десять рядків. А шкода, бо тема це цікава і далеко не вичерпана, не зважаючи на те, що про це писалося і пишеться якраз на Заході дуже багато, і читачів напевно цікавили б шляхи, якими проф. Луцький дійшов до своїх тверджень, які він кидає в формі догми, хоч у тому уступі говорить, що всякі догми треба відкидати. Все ж таки Ю. Луцький дав цікаві міркування про те, як можна використати денационалізацію, а тому автор цих рядків вважає за доцільне взяти голос у дискусії на теми, заторкнені шановним автором.

*

Не будемо торкатися самої назви статті, хоч вважаємо, що самий термін «дві батьківщини» це *contradictio in adjecto*, але тому що про це вже писалося на сторінках «Смолоскипу» (вересень-жовтень 1962, стор. 2-3), тут не будемо вертатися до цієї теми.

Проф. Луцький зовсім правильно вказує на деякі браки в нашому інтелектуальному і культурному житті на еміграції, де майже зовсім нема «глибокої критики, поважної дискусії... сатири (? — знак запитання мій. М. А.) або навіть аполітичного есею». Нема також «інтелектуальної сміливості і... дерзання». З переліку Ю. Луцького ми вилишили лише його закид, мовляв, між нами «майже зовсім немає... гострої полеміки», бо з цим твердженням вже ніяк не можемо погодитися. Звичайно рівень полеміки не завжди задовільний, а все ж таки дуже гостра полеміка у нас ведеться не лише на основні і важливі питання, а (і то переважно) на формальні теми (чи Шевченко, зображений на пам'ятнику, має стояти, чи сидіти тощо). Ті, які не погоджуються між собою в цих формальних і несуттєвих питаннях, доходять у

своїх гострих дискусіях до того, що одні одних вважають мало не зрадниками і советофілами, а це вже не дає нам підстав говорити про брак гострої полеміки.

Все ж таки у негативних твердженнях Ю. Луцького, на жаль, дуже багато правди. Не погоджуємося ми з проф. Луцьким, коли він твердить, що лише космополітична культура має майбутнє, а «на Заході культурний і політичний націоналізм... засуджений на повільну духову смерть...»

Тут ми приходимо знову до питання, що це є Захід і чи можна бавитися в пророків і твердити, що розвиткові тенденції Заходу протягом наступного сторіччя підуть таким або інакшим шляхом? Автор цих рядків особисто не думає, що такі прогнози мають великий сенс.

Захід — це поняття надто широке, многогранне і містить у собі надто багато протиріч, щоб можна було так легко ствердити, які речі і тенденції в ньому навіки відумерли, а які раз назавжди укріпилися і будуть панівними, поминаючи те, що сам термін «Захід» має для західної людини зовсім інакше значення, ніж, наприклад, для японця, китайця, індуса чи африканця. Коли ж мати на увазі, що є ще крім того цілий ряд площин, у яких Захід проявляє себе (політична, релігійна, культурна, мистецька, наукова, і т. д., і т. д.), то справді треба себе запитати, чи не мали рації М. Зеров, а опісля Д. Донцов, коли уточнювали це питання і ставили його в формі «За яку Європу»? Звичайно, відповідь Донцова була занадто спрощена, і на сьогоднішній день вона ледве чи когось задовольнить, але саме уточнення питання виправдане!

Як же ми можемо твердити, що на Заході культурний і політичний націоналізм приречений на смерть, коли якраз Захід його створив і виплекав, і націоналізм в його теперішній і можливій майбутній формі, яка, очевидно, буде дуже відмінна від фашизму і нацизму, — це таке саме західне явище, як і космополітизм та інші «ізми», які нам іноді надокучають, але яких ніхто, включаючи Ю. Луцького, не може позбутися, з тієї простої причини, що «ізми» панують скрізь у житті — в культурі, мистецтві, науці, політиці, економії, релігії і т. д. «Ізми» в нашому теперішньому житті стали способом окреслення найрізніших явищ, і без цих «ізмів» не можна обійтися, хоч тепер і дуже модерно уважати якийсь «ізм» за причину всього зла. Чи ж не краще скеровувати вістря зброї не проти «ізму» як такого, а проти надживання «ізмами», проти їх неприродного розростання і проти намагань цих «ізмів» диктувати «всім, всім, всім» не лише, що вони мають робити, але й як вони мають думати, що говорити, а іноді навіть — що вони мають їсти і яку одягу можуть, а яку їм заборонено носити.

На думку проф. Луцького, українська етнічна група поза межами України приречена на загибель. Він наводить також декілька «паралель», а між іншим французів у провінції Квебек та ірландців, шот-

ляндців і англійців на північноамериканському континенті. Поминаючи те, що, як кажуть французи, — *comparaison n'est pas raison*, ми хочемо притянутися ближче до порівнянь, які навіть проф. Луцький. Передусім уважаємо логічною помилкою на підставі сучасних, ще не завершених процесів стверджувати їх остаточні наслідки.

У першу чергу Квебек. Живши в цій канадській провінції протягом минулих 13-ти років, я можу ствердити, що французьке населення цієї провінції зовсім не виявляє тенденцій, які йому приписує Ю. Луцький. Скоріше навпаки! У освітній та культурній ділянці ця провінція відбуває певний революційний розвиток. Звичайно, тепер ще трудно сказати, чим це все скінчиться і в даному разі дуже невдячна роля тратися в пророка, але розвиток французького життя у провінції Квебек протягом минулих років йде швидкими темпами (згадати хоча б недавно націоналізацію електростанцій), а тенденції розвитку населення цієї провінції Канади не вказують на «фізичне животіння і повільну духову смерть».

Правильніше вже твердження про «денационалізацію» англійців, ірландців та шотландців на північноамериканському континенті, хоч, на нашу думку, тут знову не вжито правильного терміну, адже ж про «культурну денационалізацію» можна говорити лише *cum grano salis*. Чи не краще назвати це явище культурним відчуженням? Такий процес культурного відчуження англійців, шотландців та ірландців на американському континенті справді відбувається, а в парі з цим проходить і повільна денационалізація, яка є наслідком того культурного відчуження. З другого боку, і цей процес далеко повільніший, ніж він може видаватися на перший погляд, і заторкає далеко не всі верстви населення однаковою мірою.

У випадку ірландців треба також додати, що роля, яку ірландці північноамериканського континенту відіграли у визволенні своєї батьківщини з-під англійського панування, варта не лише уваги, а й подиву. Якби українці могли відотрати таку саму роль супроти своєї країни, то їм, напевно, можна б було простити багато гріхів.

Згідно з догмою Ю. Луцького «західня духовість» виключає патріотизм, якщо ми правильно зрозуміли те, що він каже в своїй статті («... Америка... створює ідеальне поле для патріотизмів..., але рівночасно виключає їх поза межі західньої духовости»...). Звичайно, це твердження має таке саме значення, як і протилежне до нього. «*De gustibus non est disputandum*», а тому хтось може думати так, хтось інакше, при чому ні та, ні друга теза не матимуть жодного значення, поки їх не можна буде довести важчими аргументами.

Ніхто не заперечує того, що процес денационалізації відбувається, що він відчутний у деяких випадках більше, в деяких менше, але робити передчасні висновки з процесів, себто з незакінченого розвитку, не доводиться. Дамо декілька прикладів.

Протягом останньої чверти тисячоліття можемо помічати процес латинізації греко-католицької церкви, а все ж таки дотепер ця церква ще дуже далека до повної латинізації (вистачило б ще матеріалу для латинізації на другу чверть тисячоліття). Вона втратила свою історичну назву, тратить календар, перейняла багато різних, більш-менш другорядних елементів латинської церкви, а все ж таки, коли її порівняти зі станом, який в ній існував, скажімо, 150 років тому, то це порівняння вийде напевно на користь сучасності.

Подібно процес денационалізації переходить довгі десятиліття на наших землях. Він, скажімо, 80-90 років тому набрав таких загрозливих розмірів, що тодішня українська еліта не вірила в можливість того, що українська нація виживе. Я. Щоголів уважав себе «останнім могиканом» українства, В. Антонович потішав себе тим, що хоч і вся Україна говоритиме російською мовою, то все ж таки національний характер українця буде відмінний від національного характеру москаля; ніхто з нашої провідної верстви не вірив тоді у те, що наукові праці можна писати українською мовою, а дехто уважав спроби писати поважні речі українською мовою неповажними. Ідеалом для українських діячів було добитися права початкової освіти українською мовою. На Старицького дивилися, як на божевільного дивака за те, що він перекладав «Гамлета». П. Куліш спершу сам сміявся з такої ідеї, а потім сів за переклади великого англійського драматурга. Власне тут і є частина розгадки, чому українці вижили. Знаходилися люди, які проти логіки подій і проти власних переконань робили речі, які творили епоху в боротьбі українців за самозбереження.

Ми тепер у подібній ситуації. Логіка і досвід підказують нам, що ми, може, й зденационалізуємося, а людський дух, не зважаючи на це, творить. І хто знає, чи супроти різних пророцтв і супроти несприятливої теперішньої ситуації, ми не зможемо вижити у цій тяжкій боротьбі з денационалізацією. Ці думки напливають не раз, коли поряд з щоденними наріканнями і охляванням масової роботи все ж таки зустрічаємося з відрадними явищами. Маю на думці такі праці, як Я. Пастернака «Археологія України», праці О. Оглоблина про Мазепу, людей XVIII сторіччя і Переяславську угоду, «Енциклопедію Українознавства» і т. д., і т. д.

Щоправда, Ю. Луцький може мені закинути, що тут я виходжу поза його сферу думок. Він вважає, що «збірегатися нашу правду і культуру» недоцільно та що далеко краще можна прислужитися українській справі шляхом входу в іноземне культурне життя та здобуванням місць у чужомовних культурах.

Свого часу з протилежною і такою ж необґрунтованою думкою виступив В. Чапленко, твердячи, що кожне слово написане українцем неукраїнською мовою пропаде для України. Ю. Луцький переконаний, навпаки, що еміграційна література низькопробна і зайва, що

перекладати на еміграції іноземних авторів не варто, бо їх можуть емігранти, мовляв, і так перечитати в англійському чи якомусь іншому оригіналі, а тому він бачить наше завдання в тому, щоб ознайомлювати Україну з Заходом і, асимілюючись, творити в чужих серцевищах.

Ми вже сказали, що треба було б спершу в'яяснити, що розуміємо під Заходом. Але й поза тим натягненість такої тези очевидна. Чапленко не має рації, коли твердить, що ми мусимо триматися лише свого. Справа в тому, що я не вірю в можливість зберігання, бо той, хто лише зберігає, справді приречений на смерть; зате я особисто певен, що українці поза межами України можуть розвиватися, здобувати нові позиції і добиватися успіхів. І тут ми могли б знов же таки навести згадані твори, чи додати до них ще й інші («Історія української літератури» Д. Чижевського, праці Н. Василенко-Полонської, Окіншевича тощо). Не в зберіганні, а в здобуванні нових позицій наш порятунок!

Ю. Луцький мене може зарахувати до оптимістів, а все ж таки, коли українці в діаспорі хочуть вижити, то вони муситимуть іти середньою дорогою між тим, що твердить Ю. Луцький, і тим, чого хоче добитися В. Чапленко. Ми дуже далекі від того, щоб засуджувати тих, які пишуть чужими мовами і здобувають позиції в іноземному культурному та мистецькому житті. Ми з найбільшою пошаною ставимося до наукових праць Ю. Луцького, публікованих англійською мовою, як і до здійсненого ним перекладу оповідань Хвильового, але це не значить, що лише такий шлях є правильний і можливий.

Ми з не меншою пошаною ставимося до перекладачів з іноземних мов на українську, хоч кожен з нас звичайно може прочитати ці твори також в оригіналі. Поперше, мистецький переклад завжди матиме своє значення, незалежно від того, чи багато людей його прочитає, чи ні. Ю. Луцький з погордою говорить про переклади з англійської мови «на еміграційну українську мову для еміграційних читачів». Цей самий аргумент висували й висували дотепер росіяни проти нас. Нащо, мовляв, перекладати на українську мову, коли можна прочитати цей самий твір в оригіналі, або в «кращому» перекладі. Єдина різниця, що росіянин вставить в даному випадку «російську», а Ю. Луцький вставляє «англійську» мову.

Життєва практика заперечує твердженням Ю. Луцького. Візьмімо хоч би блискучий переклад Ю. Клена «Гамлета» і «Бурі», який недавно вийшов у Торонто. Візьмімо прекрасні переклади з іноземних літератур бл. пам. М. Зерова (Ореста), згадаймо переклади Славутича з Бернса, Кітса та інших поетів чи Кравцева з Рільке. Усе це великі здобутки для нашої культури і літератури, і то не лише еміграційної! Можна пошкодувати, що наші поети на еміграції не перекладають більше чужоземних творів.

Коли ж ідеться про українську мову на еміграції, то це болюча тема, і ми всі знаємо, що тут багато ще не в порядку, але у цій галузі помітний прогрес. Взяти хоча б українську пресу в Новому світі. Її мова дуже недосконала, але порівняйте теперішні газети з мовою, яку вони вживали 10-15 років тому, і ви побачите безсумнівний прогрес, хоч він ще нас і не задовольняє.

Маючи на увазі, що тепер в одному Нью-Йорку, Філадельфії чи навіть у Торонто є більше української інтелігенції, ніж було 80-90 років тому на цій Україні, ми справді маємо право відчувати ґрунт під ногами, а тому нема потреби сходити передчасно в могилу. Українська еміграція може ще дуже багато дати такого, чого не можуть дати, на жаль, наші поневолені брати на Україні.

Звичайно, було б шкідливим губитися в хмарах і плекати нездійсненні візії. Не раз збуджується тривога в серці за наше майбутнє, перед лицем тих труднощів, які нам стають на шляху, але лише той програв, хто здається, а коли ще «є порох у порохівницях», то треба йти на штурм. На нашу думку, найгірше казати собі — «не тратьте куме сили, а спускайтеся на дно», бо тоді справді ми згинемо дуже скоро. Поки ми самі не схочемо себе денационалізувати, доти нас ніхто не денационалізує. Отже, від нас самих залежатиме, що буде завтра. Напевно знайдуться українці, які здобуватимуть позиції в іноземному культурному житті, але будуть і такі, що здобуватимуть позиції в українському житті, а здобуватимуть вони їх, мабуть, не в ім'я Азії, а таки в ім'я Заходу і України. Всім тим трудівникам висловлюємо наше визнання.

Вийшли з друку окремою відбиткою статті

о. Івана Гриньоха

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОБОР ВАТИКАНСЬКИЙ II

Ціна примірника: 2 нім. марки, 0,75 ам. дол. або рівновартість останньої суми в інших валютах.

Замовлення слати на адресу нашого видавництва.

СПОГАДИ

СВГЕН ОНАЦЬКИЙ: ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

(Продовження)

14 листопада 1919

Сьогодні в деяких римських часописах, нам прихильних, але також і в «Дон Кіхоті», з'явився, передрукований з наших бюлетенів, лист С. Петлюри до Жана Пелісьє, французького журналіста, з яким він познайомився в 1917 році у Києві. Лист носить назву «Заклик до французької демократії» і робить враження крику розпачу.*)

«Дон Кіхот» тріюмфує:

«Заклик опереткового генерала Петлюри до французької демократії стверджує в найяскравіший спосіб усі ті вістки про безвихідне сумне становище на Україні, що тільки „Дон Кіхот” поволі оголошував, — становище, що його витворила банда безсовісних авантюристів на службі в Німеччині, яка їм щедро платить, щоб підбити собі економічно й політично Україну. „Морітурі те салютант” — каже Петлюра і, по правді, тепер, коли ми пишемо, оте збіговисько наемників, босих і голодних, що творило військо Петлюри, вже більше не існує».

Телеграми з Варшави оповіщають також, що «війська Денікіна зовсім розбили війська Петлюри, який втік у невідомому напрямку. Генеральний штаб взято в полон. Частина війська перейшла на бік Денікіна».

Часописи, крім «Дон Кіхота», стрималися від коментарів.

16 листопада 1919

С. Пащенко виїхав позавчора до Торіно, щоб бути присутнім, як представник місії, при похороні поручника Франца Рудорфера, летуна нашої армії, що загинув при пробному леті на італійському літаку.

Ще в жовтні фінансовий агент нашого уряду Ст. Перепелиця, відомий кооператор, закупив через італійську військову місію в Відні чотири літаки для нашої армії, за які й склав завдаток 145 000 лір. Щоб їх прийняти, виїхали до Італії українські легуни — сотник Єске та поручник Рудорфер, які, оглянувши літаки й поробивши на них

*) Цього листа видруковано в мой «Укр. Малій Енциклопедії» під гаслом «Пелісьє».

пробні лети, встановили, що за куплені літаки треба було заплатити 140 000 лір та за комплекти резервових частин ще 188 000 лір. Отже, треба було додати ще 183 000 лір. Сотник Еске домовився був із італійським міністерством, що він негайно прийме тільки два літаки і вилетить із ними — він і Рудорфер — до Відня. Інші ж два літаки і резервові частини італійське міністерство відправить залізницею до Відня, коли будуть внесені додаткові 183 000 лір.

Та італійці пішли нам настільки назустріч, що дали дозвіл забрати всі 4 літаки зразу, з тим, що двома іншими літаками полетять два італійські летуни. Проте, справа протяглася, і лише 12 листопада міністерство морських та залізничних транспортів повідомило місію, що два літаки будуть передані в четвер 20 листопада, а два інші в суботу 22 листопада: «Залишається погодженням, що з першими двома літаками вилетить поручник Маозарі, а з двома другими — поручник Іверра». Але 14 листопада з того ж міністерства прийшло таке повідомлення:

«Із щирим жалем повідомляємо, що допіру одержано від поручника Маозарі таку телеграму: „Український поручник Рудорфер загинув. У звичайному вправному леті, коли він робив віраж, відв'язався в нього ремінь, і він злетів додолу о год. 17-ій“. Просимо дати нам знати, чи Ваша місія бажає дати які розпорядження з нагоди цього болючого випадку. Від імени італійської авіації висловлюю тим часом глибоке почуття жалю і найбільш відчутого співчуття. За міністра Перлі».

Того ж самого вечора С. Пащенко виїхав до Торіно, щоб порозумітися на місці з властями, щодо дальшого.

Із Торіно надіслано копію поліційного протоколу, з якого видно, що Рудорфер, вилетівши з летовища Помільо на літаку типу «Баліла», піднісся дуже високо і почав робити акробатичні вправи. А що день був холодний, на ньому було грубе футро, і тому ремінь, що його прив'язував, був занадто натягнений. Ці ремені мають спереду спеціальний великий гудзик, що схоплює два кінці ременя, але відщиплюється через звичайний натиск. Отже, з думок, висловлених компетентними знавцями — в тому й сотником Еске, шефом покійного, що перед тим літав тим самим літаком, — Рудорфер, маневруючи підйоми, висунувся на своєму сидінні занадто наперед і, мабуть, саме тоді, як виконував небезпечний віраж, натиснув на вищезгаданий гудзик, і ремінь відщипнувся, а летун, нічим не підтримуваний, полетів з літака додолу з високости 1 200 метрів.

Він упав на мур огорожі, що оточує фабрику Капіяменто і скотився з нього в поблизу поле. Літак продовжував свій лет і упав на віддалі 800 метрів, біля цвинтаря Поццо Страда.

Як оповідають, Рудорфер був умілий і досвідчений летун, відзначений кількома медалями на війні. Він був австрійського походження, але віддано служив українській визвольній справі.

Яка несподівана трагедія!

17 листопада 1919

Вчора ввечері ми сиділи з Лучинським в нашій затишній кімнаті в пансіоні, коли хтось застукав у двері.

— Прощу, ввійдіть!

Одчиняються двері і входить — Тодот Галіп!

— Яким чином? Звідки? Надовго?

З Т. Галіпом, кол. членом Буковинського союму, Галицької Національної Ради і нашої делегації на Мирову конференцію в Парижі, ми познайомилися в нашому дипломатичному поїзді, що віз усіх нас із Києва на невідомий Захід. Його жвавий темперамент, весела вдача, легка дотепність і товариська поведінка, що виявлялася в умінні провадити жваву розмову, пересипувану жартами й анекдотами, зробили його найприємнішою постаттю нашого вагона.

Коли його разом із нами, відчислили від делегації, він дуже розсердився і негайно виїхав на Україну, але, як ходили до нас вістки, далі Проскурова не заїхав, бо не було вже куди...

І от тепер він — у Римі!

Поцілувавши з звичною йому елегантністю руку моєї дружини і потиснувши руки мені й Лучинському, він вигідно розсівся в кріслі:

— Що, не ждали мене, правда? — засміявся він. — А я тим часом ось тут як тут...

Він ані трохи не змінився з того часу, як ми його бачили. Був такий самий веселий і жвавий, і швидкі очі лукаво поблискували з-під густих чорних брів. В невеличких чорних вусах та в вузько підстриженій мушкетерській борідці, як і в чорному, як у цигана, волоссі, ані сліду загрозливого срібла.

— Дуже раді вас бачити! — сказав я за всіх. — Але все таки нам було б дуже цікаво знати, коли ви приїхали і що нам привезли... чи по волі чи по неволі?

— Певно, що по волі... всім хочеться до Риму... але і по неволі — бо маю тут працювати.

— В місії?

— В місії... Князь Сергій Грубецькой, приїхавши від вас до Відня закуповувати книжки для полонених, передав мені запрошення вашого голови... От ми разом з ним і приїхали. Він — із книжками, я з усім запрошенням. Він поїхав до Гран-Отелю, а я до Ексельсіору. Антонович мене дуже радо прийняв, просив вибачити його, що не написав мені листа, і призначив мене на юрисконсульта...

— Ось воно як! Це правда, що в нашій місії нема ні одного правника...

— Справа, мабуть, не в юрисконсульті, — зауважив Лучинський. — Як тільки виясниться справа з Єремівим, — якщо тільки вона виясниться, — бути вам секретарем нашої дипломатичної місії...

— Як буде, так і буде, — філософічно спокійно відповів гість. — А як же вам тут живеться? — запитав він, кинувши оком по кімнаті.

— Та, на Бога не нарікаємо... Праці більше, ніж треба. Рим — місто цікаве.

— О-о, тут є коло чого походити... А здоров'я? — і він глянув на жінку.

— Ви, здається, пригадуєте наше потерпання в Відні? Ні, тут, слава Богу, після шостимісячного лікування на швейцарському молоці та маслі, в додаток із ранішньою шоколядою, здоров'я не зраджує... Але це пусте. Розкажіть краще про себе — де ви бували, що чували, що робили, як виїхали з Відня?

Галіп сів ще вигідніше в кріслі і попросив дозволу закурити цигарку.

— Де я бував? Ого-го, скільки я за цей час світу перебачив! На Україні був, в Чехо-Словаччині, і в Югославії, і знову в Відні, а тепер, як бачите, тут...

— І як же там наші справи? — настоював я.

— справи? — задумано перепитав Галіп, пускаючи клубки диму. — справи, мабуть, могли б бути кращі, але... треба надіятися, що поліпшаться. Знаєте, коли я виїхав із Відня і доїхав до Проскурова, побачив там таку нашу мізерію, таке безладдя, такий брак усього, що мені аж серце стислося... Ні зброї, ні одягу, ні ліків для хворих. Зо всіх сторін наступає ворог. Щодня приходять якісь чутки, що одна одну заперечують. Розібратися в тому, ніякої можливості. До того ж два уряди... один підкопується під другий... інтриги... Щоб робити щось, вступив я до фінансової комісії на чолі з новим міністром фінансів Кривецьким. Поїхали ми разом за кордон полагоджувати справу з українською валютою. Ще не доїхали, а вже Кривецький довідався десь, що його усунено з його посту. Я кажу йому: це не може бути! Ви повинні одержати якийсь документ, якогось офіційного листа. А він мені: — У нас усе може бути... Бувайте здорові! — На тому й кінчилася моя фінансова комісія. Побувавши в Відні і нічого там для себе не знайшовши, переїхав я до Праги. Тут писав статті для українського інформаційного бюро, — є там таке невеличке, на чолі стоїть Кушак... Тут пізнав я відношення чехів до нас... Знаєте, — сказав він, гасячи цигарку в попільничці, — з чехами я вже не раз зустрічався, і їхнє москвофільство мені добре відоме. Ще в травні цього року я заїздив в одній справі до Праги і заходив тоді до деяких редакцій. І в першій же з них, — здається, то був часопис аграріїв, — мене привітали запитом: — Чи ви визнаєте федерацію з Росією, чи ні? Ми, мовляв, насамперед слов'яни і не можемо погодитися на розпад Росії, яка нас боронить від німецького насилля. Тому — якщо ви не хочете федерації з Росією, нам і говорити нема про що... Прийшлося піти на дипломатію. Сказав їм, що українці в засаді, розуміється, проти федерації нічого не мають, але з ким тепер федерувати-

ся? З більшовиками — неможливо! Іншої ж ніякої групи, більш-менш ліберального характеру, що погоджувалася б на федерацію, в Росії не помічається... Отже, як тут федеруватися? — Після цього редакція вмістила інтерв'ю зо мною, але додала до нього просьбу до читачів вибачити її, що пише про українців, — Чехія, мовляв, все ж має свої інтереси на берегах Чорного моря, і тому варто знати думки і наміри українців... Такі були настрої чехів щодо українців, коли прийшов до Праги хор — капеля О. Кошиця. Але я вам скажу, — Галіп аж випростався, і очі йому заблищали, — такого успіху, що його мав той наш хор у Празі, трудно собі навіть уявити. Чехи наче побожеволіли. Вони кохаються в хоровому співі, і саме хор Кошиця був для нас найбільшою пропагандою, що ми її тільки могли зробити. Що там ті місії! Що там пресові бюра! Хор Кошиця... Всі часописи були переповнені рецензіями, статтями, світлинами... Самі чехи стоять під великим впливом німецької музики, але в наших піснях відчули щось таке слов'янське, давне, призабуте, ними вже втрачене... Ніби щось атавістичне в них збудилося, і вони відчули, що саме українці — ті справжні слов'яни, що вони їх чомусь, помилково, шукали в Москві.

Галіп трохи помовчав, щось передумуючи, а ми теж мовчки ждали, що він скаже далі. За хвилинку він розпочав знову:

— Знаєте, в культурі нації головну роль відіграє жінка. Власне жінка зберігає національні прикмети, береже національні традиції, свято консервує залишки давнього національного духу, — і саме жінка так багато заважила на зформуванні двох відмінних націй — української і московської..

— Цікаво, але, будь ласка, трохи ясніше.

— Алез це ясно! Українська нація — наслідок одруження татар та інших степовиків із давніми слов'янськими жінками, а московська нація — наслідок одруження старих «русів» із фінками. Тому українська нація зберегла стародавню слов'янську культуру, а московська її втратила, перебравши азійську... І от нараз, із виступами хору Кошиця, чехи відчули ту первісність української культури, і відношення до українців почало несподівано змінятися... До цього спричинився ще й конфлікт із поляками за Тешен та польсько-угорські інтриги щодо Карпатської України. А росіяни своєю звичайною «тактовністю» підлили олії до вогню. Наїхавши зо всіх сторін до Чехії, вони почали тут поводитися, ніби господарі, бо так їх перше радо тут зустрічали. Вони почали гостру пропаганду проти українців, а на Карпатській Україні відкрито пропагували за з'єднання з Росією і відірвання від Чехії. З'явилися навіть делегації до Масарика, які домагалися — вигнати всіх українців із Чехо-Словаччини. Тут особливо визначився п. Єфімовський з товариством йому подібних. Але Масарик спокійно їм відповів: — Я українців не тільки не вижену, але я підтримаю їх матеріально, якщо вони того потребуватимуть... — Тоді Єфімовський виступив із публічною доповіддю, яка наробила

галасу і сильно зашкодила росіянам. Єфімовський говорив, що Чехія повинна пам'ятати, що велика Росія ще буде, бо має бути, бо нема, мовляв, господаря в Європі, а господар повинен бути, і цим господарем може бути тільки Росія, бо ніяка з європейських держав до цього не здатна. З цього приводу він дозволив собі глузувати з України, з Грузії, Литви та інших нових держав, що ніби хочуть бути самостійними, Україна ж, мовляв, тільки німецька вигадка. Прочистив і Масарика і Бенеша, що вони, мовляв, підтримують сепаратистів і за це відповідають перед великою Росією. Цього чехам було забагато. Навіть «Народні листи», орган відомого москвофіла Крамаржа, виступили з гострою критикою цієї доповіді та тих чехів, які захопившись кількома слов'янофільськими фразами Єфімовського, дозволили собі йому плескати, тоді як якийсь українець демонстративно вийшов з залі. З того часу в Чехо-Словаччині помітне далеко краще відношення до українців.

— Добре... Але залишім Чехо-Словаччину. Не там вісь світової політики. Скажіть нам краще, як стоїть справа в Парижі, на тій мировій конференції, на яку ми колись їхали та не доїхали... Ваш брат тепер там?

— Так, він працює в делегації...

— Пише він рідко... Мабуть, забагато праці має... Але при самому виїзді до Риму одержав я від нього листа про виступ Моркотуна в «Ля Коз Коммюн» («Спільна справа») Бурцева...

— Моркотуна? в журналі Бурцева? Може в справі масонів на Україні?

— А-а, ви вже знаєте...

— Нічого ми не знаємо. В італійських часописах з'явилася з цього приводу така баламутна вістка, що з неї трудно було щось зрозуміти. І не було там згадки про Моркотуна, а про якогось Михайла Маркелюма...

— Це друкарська або телеграфічна помилка... Справа йде про Степана Моркотуна, що був особистим секретарем гетьмана Скоропадського. Цей Моркотун дійсно утворив був у Києві масонську льожу і став її великим майстром. До цієї льожі ніби входили і С. Петлюра, і М. Шумицький. Коли виявилось, що в Парижі, на мировій конференції масони відіграють дуже значну роллю, Петлюра вислав до Парижу — вести пропаганду серед масонів — перше Моркотуна, а потім Шумицького. Але між цими двома почалися якісь непорозуміння, в наслідок яких Моркотун і видрукував в «Ля Коз Коммюн» Бурцева, в ч. з 1. XI відкритого листа до С. Петлюри. З цього листа ми довідуємося не тільки про те, що Моркотун був «великим майстром» великої масонської льожі Об'єднаних слов'ян, а С. Петлюра її членом, але й про те, що в 1917 році «великий майстер» Моркотун «поручався перед французькою місією в Києві за відданість С. Петлюри Антанті». Але, — пише Моркотун далі, — С. Петлюра не дотримав свого і не обсто-

ював гасла «війна до кінця», а погодився на «ганебний Берестейський мир». Пише в тому листі Моркотун і про те, що в грудні 1917 року на вул. Інститутській ч. 12 в Києві одержав особисто від представників Франції кілька десятків тисяч рублів на організацію гайдамацьких частин та якогось там видавництва... Скільки правди в тому — не знати, але брат Артем, що також підтримував у 1917 році зв'язки з французами, стверджує, що і С. Петлюра їх мав...

— Та на це вказує, — зауважив я, — і оголошений недавно «Заклик до французької демократії» Петлюри, пересланий на руки Пелісьє... Тільки щодо грошей, то на організування гайдамаків та видавництва, якщо й були передані які гроші, то в усякому разі не «кілька десятків тисяч рублів...»

— Маєте рацію... І щодо першого і щодо другого. Я особисто не проти масонів... В нашій боротьбі мусимо використовувати всіх, кого можемо, а масони дуже сильні, впливові... Проте цей виступ Моркотуна нічого, крім компромітації, не принесе... Це явно зрадницький удар у спину. Шкідлива це людина! Тим більше шкідлива, що, як пише Артем, вона дуже ініціативна й енергійна. Тепер він став цілковито проти С. Петлюри і всього нашого уряду.

Ще довго того вечора ми обговорювали різні наші неприємні справи, аж поки Галіп не зауважив, що Ніна позіхнула. Він негайно схопився на ноги, попросив пробачення, що засидівся в приємному товаристві, і попрощався.

Приїзд Т. Галіпа мене дуже радує. Це людина з широкими політичними обряями і великим чуттєвим досвідом. Народився він у 1873 році, себто аж на 21 рік старший від мене...

18 листопада

«Іль Нуево Джорнале» з 16. XI видрукував довгу статтю «Народи, що відроджуються: Українська Демократична Республіка», в якій докладно переповіджено історію подій, що привели Україну від царського режиму до незалежності та оповідається й про дальшу боротьбу за збереження здобутої свободи. «Іль Корієре д'Італія» видрукував допис із Цюріху про «Громадянську війну на Україні». Проаналізувавши воєнний стан на Україні, автор закінчує статтю листом С. Петлюри до Пелісьє.

Сіцилійська «Л'Ора» вмістила інтерв'ю М. Василька з «Ное Цурхер Цайтунг» — «За що бореться Україна?» Римська «Л'Італі» видрукувала нашу вістку про список заборонених українських книжок, що її оголосив Денікін, включивши в неї 113 письменників.

21 листопада

Римська «Л'Епока» повідомила за паризьким «Ля Круа» («Хрест») вістку, ніби гр. Тишкевич заявив редакторові того паризького щоден-

ника, що український народ, ґрунтовно консервативний, хотів би мати якогось монарха, особливо з якої давньої європейської династії. Часопис «Л'Юкрен» (мається на увазі часопис Степанківського в Львові) твердить, що гр. Тишкевич ніби знаходиться в добрих стосунках в цій цілі з братом кол. імператриці Австрії принцом Сікстом Бурбонським. Цю вістку, що має заголовок «Український трон запропоновано Сікстові Бурбонському», видрукувала також «Л'Італі» та інші часописи.

22 листопада

Римський «Іль Темпо» в замітці «Українці на Азінарі», нагадавши причини їхнього перебування на тому острові та марні обіцянки італійського уряду, а також заходи, що їх вживає щодо тих полонених українська місія в Римі, підказує, що з огляду на сердечні взаємини між Італією й Україною, треба було б дозволити цим українцям доїхати до якогось румунського порту, щоб звідти вони могли дістатися до армії Петлюри.

23 листопада

«Аванті», стурбована заміткою в «Іль Темпо» про українців на Азінарі, видрукувало статтю «Треба перешкодити злочиніві. Руські полонені і Денікін». Соціалістичний щоденник обвинувачує (зовсім безпідставно) італійський уряд у тому, що він ніби хоче вислати силоміць полонених, що їх домагається, з одного боку, Денікін, а з другого — українська місія в Римі, яка їх хоче для Петлюри. Хай ці полонені самі скажуть, куди вони хочуть їхати.

«Л'Епока» і «Іль Темпо» видрукували під заголовком «Українці проти Денікіна» ноту нашої місії в Лондоні, що вона подала Форейн-Офісові. В ній обвинувачено Денікіна в тому, що він вживає засоби, дані йому на побороювання більшовиків, проти Петлюри, перешкоджаючи йому таким чином перемогти більшовиків.

«Іль Секольо» в Мілянці повідомляє, що Найвища рада в Парижі ухвалила статут Сх. Галичини, за яким її віддають Польщі на 25 років. Остаточне рішення буде прийняте після цього терміну. Таку ж саму вістку принесли й «Ля Газетта дель Попольо», «Л'Епока», «Іль Корієре д'Італія» та інші.

18 листопада 1919

Був знову в Антоновича в справі реорганізації нашого бюро, — ще нема ніякого рішення. Антонович чогось вичікує. Може, повороту Єрмеєва?

Він повідомив мене, що вчора ввечері приїхав до Риму радник місії при Ватикані, о. Ксаверій Боң, бельгієць, чернець Редемптористського чину, що буде заступати гр. Тишкевича, при ньому секретарем Петро Карманський...

— Як це можливо, щоб бельгієць заступав Україну?! До того ж в місії вже є секретар — Лучинський...

— Щодо о. Бона, то він жив 9 років на Україні, вивчив зовсім добре українську мову, перейнявся справою визволення українського народу, — може бути, що саме він зуміє промовити до чужинців так, як наші не вміють... Що ж до Лучинського, то його становище неясне...

— На секретаря призначив його сам гр. Тишкевич, — як же можливо без порозуміння з ним призначати когось іншого?

— Наскільки собі пригадую, — сказав Антонович, — граф хотів Лучинського, як і Дм. Андрієвського, на становище урядовця Місії, а Темницький призначив його секретарем...

— Тим більше... якщо є навіть міністеріяльне призначення...

Я добре знав, що гр. Тишкевич зовсім не хотів брати Д. Андрієвського до своєї місії (про це він сам говорив мені в Льозанні) і написав йому листа з порадою залишитися далі в посольстві в Берні, що той і зробив. Що ж до Лучинського, то я так сам добре знаю, що гр. Тишкевич хотів саме його собі на секретаря, бо Лучинський заімпонував йому своїми манерами, знанням мов і правничою високою освітою... Про це писав Тишкевич до міністерства, домагаючись призначення саме Лучинського, а не кого іншого. Але я не хотів сперечатися, бо бачив, що Антонович має зуб на Лучинського за його приятелювання з Борщакком, що, як здогадувалися, писав до віденської «Волі» не дуже приємні дописи не тільки про становище українських полонених, але й взагалі про українські справи в Італії...

З приводу відносин між Антоновичем і Борщакком Лучинський оповів мені вже раніше анекдотичну історію. Коли Борщак, зовсім для всіх несподівано, приїхав до Риму, всі собі чомусь уявили (ще пам'ятали приїзд Шумицького з особливими уповноваженнями від Петлюри, на підставі яких він домагався від Севрюка, щоб той показав йому свої повноваження, що той і зробив), що це приїхав новий ревізор...

Борщак — ревізор!

Антонович влаштував йому кілька смачних обідів із шампанським та іншими додатками, але потім, коли виявилось, що ніякого ревізора тут нема, на Борщакка озлився... Так оповідав Лучинський.

Крім того, Борщак у добрих взаєминах із Шумицьким, і це Антоновичеві теж не подобається, бо має супроти Шумицького упередження.

Оповів мені Антонович і останню віденську сенсацію, що про неї довідався, мабуть, від приїжджих: Степанківський, швайґер Севрюка (вони одружені на рідних сестрах, швайцарках, французького роду, що обидві працювали в бюро Степанківського машиністками), маючи чомусь їхати з Відня до Берліну, скористався для цього не поїздом, як роблять звичайні наші смертні, а автомобілем, за якого заплатив —

за одну тільки подорож — 500 000 корон... Цікаво було б все таки знати, звідки у цих людей такі гроші? З яких фондів?

Лучинський за вечерею говорив, що охоче з'їздив би до Парижу, переговорив би там із Тишкевичем та Шумицьким і якось влаштував би свою справу... Ясно, що йому тут не висидіти...

В усякому разі завтра о десятій рано він має побачення з о. Боном.

19 листопада

О. Бон справив на Лучинського враження приємної, добре вихованої людини.

Справа ж Лучинського стоїть так:

Карманського призначив секретарем місії при Ватикані ще Чехівський у Києві, і він у березні 1919 року з'явився у гр. Тишкевича, як свого шефа, в Льозанні. Тишкевич десь коло 15 травня виїхав до Риму, але П. Карманський візи не дістав, і Тишкевич вислав його з доповідями до уряду на Україну. Тут він без труднощів дістав потвердження свого секретарства в ватиканській місії. Проте, Тишкевич, не одержуючи від нього ніяких вістей, познайомився тим часом із Лучинським і запропонував його кандидатуру Темницькому, який, не знаючи нічого про попереднє призначення Карманського, цю кандидатуру затвердив.

— Зрештою, — запропонував о. Бон Лучинському, — ви могли б залишитися в нашій місії, як аташе.

Але Лучинський не погодився:

— Мене знають у Ватикані як секретаря, і перехід із секретаря на аташе був би пониженням... Могли б подумати, що я зробив щось негідне, і мене покарано...

О. Бон погодився:

— Маєте рацію.

— Крім того, Карманський — вчитель гімназії, а я правник, до того ж магістрант...

— Так, так... На жаль, вас у міністерстві зовсім не знають, а Карманського кожен знає. Тому коли він з'явився, щоб йому підтвердили секретарство, йому зробили це зразу. Ваше ж призначення прийшло пізніше... і, головне, про вас там ніхто нічого не знає...

Дійсно, Лучинський був одним із тих «мартовських» українців, що їх до березневої революції в українських колах ніхто не бачив. Вчився він у Москві.

— Але ви не турбуйтеся, — заспокоював о. Бон Лучинського, — ми цю справу полагодимо. Я напишу гр. Тишкевичеві. Він має великі труднощі в Парижі з своєю тамтешньою делегацією і, щоб мати когось, кому б міг довіряти, кликав Карманського до Парижу, але Карманський не знає французької мови, тому відмовився. Може бути, що якраз вам було б добре переїхати до Парижу... Ви так добре зна-

ете французьку мову... До того ж, як я чув, ви й їхали спочатку в складі делегації до Парижу...

Лучинському пропозиція о. Бона сподобалася. І він від особистого перейшов до загального:

— А як там взагалі наші справи? — запитав він.

О. Бон глянув уважно на Лучинського.

— Досить зле, — сказав він рішуче. — Українська армія, не вважаючи на мобілізацію, постійно зменшується, бо її косять пошесті. 50% вояків хворі на тиф! У Кам'янці безладдя, анархія, брак людей. Українці з Наддніпрянщини виявляють нездатність до адміністративної праці, — мабуть, не мали ніякої підготовки. Тому останніми часами притягають до адміністративної праці більше галичан, серед них є чимало фахівців, яких наддніпрянці не мають. Серед них — Старосольський, товариш міністра закорд. справ, один з найкращих... Але назагал панує жахлива безгосподарність, народні гроші розкидаються в жахливий спосіб, а там, де їх треба, їх нема. От і для нашої місії, — казав о. Бон, — мені було асигновано в Відні 300 000 корон, але коли я хотів їх одержати, мені сказали, що вже передали до Риму 60 000 лір. Отже я нічого не взяв. Приїжджаю сюди, і виявляється, що місія при Ватикані одержала досі тільки 60 000 корон, а не лір. Якщо так і далі даватимуть гроші нашій місії, то ясно, ніякої праці не може бути. Граф Тишкевич за всю свою службу при Ватикані досі не одержав ні копійки, і все робив на власний кошт, — але це не всі можуть. Тим часом такий Степанківський, як йому треба їхати з Відня, не хоче їхати поїздом, а бере собі авто, за яке платить 500 000 корон — хіба це не злочин? А ваш Севрюк, що їздить по всій Європі, розкидаючи гроші на найменші забаганки, коли полонені, яких так треба на Україні, сидять без жодної допомоги і поволі вимирають або переходять до ворога!.. Хіба це не ганьба?! Дідушок відклав собі мільйон у банку, і тепер його нарешті прогнали, але що буде з тим мільйоном? Марнотратство, безвідповідальність, злодійство, я вам кажу, на кожному кроці. І як ви хочете, щоб у таких умовах хтось визнав українську державу?! Хіба ж чужі держави не мають своїх розвідок, не кажучи вже про ворожу нам пропаганду, що використовує кожну дрібницю. Члени делегації в Парижі вислали урядові донос на Тишкевича, але, хвала Господеві, там ще знайшлося досить розуму, і Тишкевичеві наказано розпустити делегацію і підібрати собі нових людей. От і вам, — всміхнувся він до Лучинського, — відкривається там місце секретаря на місце звільненого Дідушка...

Лучинський, що розповів мені всю цю розмову, вийшов від о. Бона ним захоплений:

— От таких людей нам би побільше! Що з того, що він чужинець, коли так розуміється на наших справах і горить бажанням допомогти і щось добре зробити? Скільки в ньому вогню, темпераменту! Як він щиро обурюється всім тим брудом, що серед нас знаходиться!

О. Бон запросив Лучинського до себе на вечерю, щоб познайомити його з Карманським і одночасно зазнайомитися ближче з нашими тутешніми справами, що в них Лучинський добре поінформований.

19 листопада 1919

Вийшло одинадцять число нашого «Ля Воче». До цього числа мала вийти моя стаття «В оборону Гоголя», яку я написав у відповідь французькому офіціозові «Ле Там» («Час»), що в двох статтях заперечував вартість української культури і посилався на Гоголя, що, мовляв, писав по-російському. На жаль, наш перекладач із французької мови, п. Беттаріні, так покалічив мій текст, що я не наважився давати статтю в такому вигляді і відклав її до чергового числа.

На це число склалися ґрунтовні статті Шебедева «Воля Короленко і українська незалежність» та «Воля українського народу»; Гриненка «Важливість українських портів» та «Розвиток ідеї політичної національності на Україні». Крім того, ввійшла в це число дуже гостра критика «Спогадів про Україну» якогось кол. російського старшини, що були передруковані в «Дон Кіхоті»; далі заклик українських жінок до всього світу; меморандум Укр. Черв. Хреста в справі українських полонених у Польщі; ультиматум більшовикам від Незалежних Укр. Соціалістів, на чолі з Юрком Мазуренком (братом Василя); біографія В. Винниченка з його портретом; некролог Ф. Матушевського та інше дрібніше.

Але число викликало і бурю!

Антонович наказав Шебедеву написати коротенькі замітки про наших послів Сидоренка і гр. Тишкевича, що ніби мали повертатися — перший до Парижу, а другий до Риму. В замітках треба було відмітити заслуги кожного з них. Тим часом прийшло повідомлення, що Тишкевич залишається настало в Парижі, а Сидоренко їде до Лондону. Шебедев вирішив, що замітки більш не актуальні, і зняв їх з часопису.

Антонович же хотів тими замітками направити свої відносини в гр. Тишкевичем, що останнім часом значно погіршали, і тому, не знайшовши тих заміток, розлютився і написав до Гриненка як голови Центр. комітету листа, в якому повідомив його, що «з огляду на неохайне провадження журналу і невиконання наказів голови місії, від чого терплять її інтереси, всякі переговори про передачу пресбюра комітетові перериваються, і що дальша відповідальність за всю працю пресбюра лежатиме на представникові місії...»

Мазуренко цим листом був дуже вдоволений:

— Це ви, — казав він Антоновичеві, — все заводили з тим комітетом... Добре, що ще не все передали в їх руки, а то вони зараз же прикрилися б громадськістю...

— Ет! яка там громадськість — відмахнув рукою Антонович, —

безлад і неухажність, та й тільки... Ну, хай вони до мене неуважно ставляться, алеж тут терпить загальна справа...

Мені ж такий зворот справи був дуже неприємний. Я задалегідь уявляв собі обличчя Гриненка, коли він читатиме цього листа... Та й перспектива нести на собі повну відповідальність за бюро, маючи таких співробітників і такого незрівноваженого шефа, мене не дуже приваблювала.

Перш ніж я відійшов, Антонович показав мені довірочно листа від М. Василька до Костя Левицького, в якому Василько писав, що Україна після стількох жертв і втрат, таки повинна мати державну незалежність. Для оцього ж треба піти на порозуміння з Польщею і Румунією, бо Україна, навіть і після територіяльних поступок, не мала б чого боятися Румунії або Польщі, бо все була б більша й сильніша від них. Інакше стоїть справа з Росією. Тому Василько умовляв К. Левицького відмовитися від вузько-локальних інтересів та почувань і закинути думку про можливість будь-якої російської орієнтації.

— Що ж ви про це думаете? — запитав я.

— Я дуже цим задоволений, — відповів Антонович, — це тепер єдиний шлях наш.

— Якщо прийняти під увагу чутку, що Василько досі підтримував москвофільську політику і тримав із Панейком...

— О, з Панейком він уже давно розійшовся.

— Справді? Мені казав Т. Галіп, що між Васильком і Панейком нерозривна приязнь...

— Було колись. Поведінка Панейка на мировій конференції, де він започаткував зовсім сепаратну політику, заявляючи, що Галичина не має нічого спільного з Наддніпрянською Україною, поклала кінець тій приязні. Василько занадто розумна людина, щоб не бачити всієї абсурдності й шкідливості поведінки Панейка.

— Тим краще! Галіп мене запевняв, що Василько незвичайно цінна людина, і коли б він вимагав за свою працю і два мільйони, то варто було б їх йому дати.

Антонович посміхнувся, ніби з цим погоджується.

Але я ж йому не сказав, що Галіп до своїх слів ще й додав:

— Але треба було б мати гарантію, що він дійсно робитиме нашу роботу і що хтось не платить йому більше... бо він дуже гроші любить.

*

Ніна прийшла сьогодні зо служби дуже збентежена і засмучена: Севрюк уже 12. XI виїхав із Букарешту, але не до Риму, а до Льозанни. Прислав з Відня телеграму з привітанням для місії, але — жодного розпорядження, жодного повідомлення. Ів. Коссака, не маючи повноважень, не знає, що робити. Справа полонених стоїть непорушно, поляки вільно агітують поміж ними, і італійські старшини натискають, щоб українці записувалися поляками, бо, мовляв, українці вас однаково ніколи звідси не заберуть, і ви зігнете в полоні. На Азіна-

рі вже був наказ везти українських полонених до Денікіна, бо корабель не може марно довго чекати, і, якщо українці полонених не беруть, то хай забирає Денікін! Тут справа про тих українців-наддніпрянців, що вперто відбивалися від пропаганди всяких Маруцаків та Волконських, заявляючи, що Денікін їх усіх, як українців, перевішав би... Отаман Коссак кинувся до міністерства, і справу вдалося полагодити. Але чи надовго? «Аванті» свого часу мало правдиві інформації.

Севрюк їздив собі до Кам'янця, наговорив купу історій, виправдав себе від усяких закидів, що йому звідусіль ставляться, і, замість виконувати свої обов'язки щодо полонених, поїхав собі далі по Європі!..

А тим часом, коли почитати всі ті листи, що їх полонені пишуть до місії Севрюка, не можна дивуватися, скільки в них справжнього щирого патріотизму і — в цих простих людях! — величі духу... Дарма що терплять і голод, і невигоди підсоння, і всілякі хвороби... Ждуть із незламною вірою, коли то український рідний уряд визволить їх з полону, включить у лави національної армії, що воює за Україну... Справжні герої!

Тетяна Лучинська, що їздила до Кам'янця разом з Борщаком, прислала телеграму, що повертаються.

20 листопада 1919

Сьогодні часописи принесли неймовірну вістку, ніби 20 000 галицького війська, на чолі з ген. Кравсом і ген. Микиткою, перейшло на бік Денікіна. В умовах договору про перехід стоїть ніби заступлення українських старшин московськими і виведення галицького війська на інший відтинок денікінського фронту, десь на лінію Вінниця-Козятин.

Лучинський каже, що о. Бон цій вістці не вірить. Лучинський вчора весь день пробув з о. Боном і Карманським і дуже ними захоплений. Погодилися на тому, що ні він проти Карманського, ні Карманський проти нього нічого не можуть мати, бо вони, мовляв, «жертви» одного режиму».

Але — що це за новина?! Про який тут режим мова?

Багато чого о. Бон і Карманський оповіли йому про наші внутрішні справи, але йому не було часу мені переповідати, бо поспішав на карти до Мазуренків.

*

Лист Антоновича до Гриненка, як я й сподівався, викликав бурю. Гриненко, мов осатанілий, схопив ручку з пером і, хоч як Липовецька не намагалася його стримати, написав на листі:

«Таких листів і лакеям не пишуть!»

— Це ж документ, — кричав він, — це документ! Я ж іще не був головою пресового бюро. Комітет ще не переймав жадних справ. Хіба існують якісь документи, які вказували б, що комітет відповідає за

бюро?! Як у цього Антоновича всі люди скоро робляться злочинцями! Разом з Липовецькою він побіг зараз же до Антоновича.

Коли пізніше, у справі Тишкевича, я був у Антоновича, йому було, як видно, трохи ніяково, але він сказав:

— Все це властиво ерунда, яка виїденого яйця не варта (але варувала цілого обіду з випивкою! — С. О.) і яка, зрештою, обійдеться. Він властиво не так би вже дуже «церемонився» з Гриненком, але саме тепер Гриненко має робити доповідь про українське мистецтво в Інтернаціональному мистецькому клубі, і поки ця доповідь не відбудеться, треба потерпіти...

*

Ще 25 жовтня В. Степанківський умістив у своєму тижневику «Л'Юкрен» у Льозанні дуже гостру статтю проти Тишкевича, в якій між іншим читаємо:

«Граф Тишкевич розпочав свою кар'єру в Парижі низкою інтерв'ю в католицьких часописах. В одному з них він сказав редакції «Ля Круа» («Хрест»): «Ми потребуємо уніятського духовенства, допоможіть нам його зформувати... Слов'яни не перейняті візантійськими забобонами. В Росії католиків уважають поляками, а православних — руськими. Українці не хочуть бути ні одними, ні другими і мають тільки одну можливість — зберегти свій греко-слов'янський обряд, що відрізняє їх від католиків, і визнати авторитет римського патріярха, що унезалежнить їх від Москви. Якщо якась релігія має переважати в нашій країні, то це має бути католицька релігія греко-слов'янського обряду, або, інакше кажучи, релігія уніятська... Шліть нам інженерів, промисловців, священників...»

«Треба признатися, — зазначає далі Степанківський, — що всі наші земляки, які читали це інтерв'ю, були здивовані. Не вважаємо корисним входити в дискусії цього роду — чи треба, щоб Україна була вся католицька, як того хоче гр. Тишкевич. Український народ у більшості православний і тепер має багато інших справ на голові, аніж займатися релігійними справами. Щоб бути незалежними від Москви, зовсім не треба йти до Риму, бо далеко простіше мати свого патріярха в Києві (як це було висловлювано на численних церковних соборах на Україні). Хто уповноважував Тишкевича робити декларації в релігійних справах? Сам він ані нунцій, ані єпископ, ані навіть священник. Його вислала Директорія представляти українську державу, а не Церкву. Його обов'язок боронити інтереси цієї держави, а не входити в справи, що їй не торкаються. Його право офіційного представника полягає хіба в тому, щоб мати власні думки в цій справі.

«Але залишім це інтерв'ю і перейдім до самої діяльності нашого представника. Звичайна його фраза, що досить уже опрацьовувано демократичні середовища і що тепер уже час звернутися і в інший бік. Цей інший бік — це середовища католицькі й монархічні. Щодо перших, то гр. Тишкевич намагався їх спокусити вищезгаданим інтер-

в'ю; щодо других, то він намагається їх переконати, що український народ найбільш консервативний і монархічний у всьому світі, і що він тільки й жадає, щоб мати якогось католицького короля, походженням, по можливості, з давніх королівських династій Європи. І до того ж він увійшов у цій справі в переговори з потомком Бурбонів, дуже близьким родичем кол. королеви Зіти, пропонуючи йому трон України або, якщо він воліє, титул гетьмана.

«Здається, новий „король” ще не зовсім переконаний аргументами старого графа, хоча цей останній не виявляє в цій справі жодного песимізму щодо остаточного вислуду цих переговорів. Одна з труднощів у тому, що королівська корона на Україні не існує, а робити нову коштувало б дорого . . .

«З приводу цих переговорів нагадуємо нашим читачам, що, коли гр. Тишкевич був ще литовцем, він пропонував наліво і направо литовський трон, з чого скористав один литовський політик, хитріший від графа, щоб здобути собі добру суму грошей.

«Ясно, що така діяльність мала в наслідках його повне осамітнення в делегації, велика більшість якої складалася з осіб не таких доісторичних тенденцій. Отже, вона перейшла до відкритої опозиції і думає податися якнайшвидше до димісії. З другого боку, не відчувачи ніякої підтримки від своїх земляків, гр. Тишкевич запросив до делегації різних людей, що не мають нічого спільного з Україною (барон Гроот, Мжевський, Цитович) і що їх симпатії — російські або польські, але не українські. Цим особам гр. Тишкевич викладав свої політичні комбінації і свої рішення, які він приймає з М. Тишкевичем, своїм племінником (поляком).

«Поза цими родинними зборами, життя делегації сплинулося. Час від часу граф з'являється на п'ять хвилин на рідкі збори делегації, щоб констатувати, що нічого не зроблено, і потім відходить, щоб оглядати старі гравюри та мапи України часів київського князівства, що їх п. Цитович має спеціально вишукувати в антикварів . . . »

Цей виступ Степанківського проти графа Тишкевича викликав по всіх усюдах дуже багато коментарів і шкідливого галасу. Він був викликаний, як кажуть, не «православ'єм» Степанківського і, може, навіть не стільки під'юджуванням різних членів паризької делегації, як його мимовільним ударом по шваґрові Степанківського — Севрюкові.

Дійсно, в жовтні ц. р. по всіх усюдах полетіли телеграми Севрюка, підтвержені також телеграмами Антоновича, що місія для воєнно-полонених здобула великий успіх — італійський уряд дозволив українським полоненим вертатися додому і в цій цілі наказав збирати їх в окремі українські табори. З того приводу «Л'Юкрен» Степанківського видрукувала в ч. з 10 жовтня статтю про «корисну діяльність, яку розвинув у Римі Дм. Антонович, шеф української місії в Римі, разом із Олександром Севрюком, шефом спеціальної місії для українських полонених . . . »

Титтоні

І нараз гр. Тишкевич зруйнував увесь ефект такого досягнення, для самого Севрюка цілком несподіваного: він повідомив, що це досягнення — наслідок його розмов із італійським міністром закордонних справ Титтоні в Парижі, якому він подав у цій справі спеціального меморандума. Титтоні поставився дуже прихильно до українських справ.

Треба було отже показати, що діяльність Тишкевича в дійсності... нічого не варта!

Тим часом стаття в «Л'Юокрен» про монархічні заходи Тишкевича зробила своє. В сьогоднішніх італійських часописах з'явилися замітки під заголовками: «Українці шукають короля. Беріть отже Сікста!» («Л'Італія»), «Український трон запропоновано Сікстові Бурбонському» («Л'Епока»).

Коли я доклав справу Антоновичеві, питаючи, чи не дати спростування, то він відповів:

— Давати спростування небезпечно, Тишкевич і дійсно щось таке пропонував...

— Я сумніваюсь, щоб таке могло бути.

— Чому? Навпаки, я припускаю, що Тишкевич міг щось таке сказати...

Я дав Лучинському всі матеріали в цій справі, і він побіг до о. Бона, — може вони щось зроблять: все ж таки гр. Тишкевич голова їхньої місії.

Маю враження, що і Антонович тепер проти Тишкевича за його йому відповідь у справі кн. Волконського. Цей написав був відкритого листа до гр. Тишкевича і видрукував його в «Ль Корієре д'Італія». Тишкевич відповів йому теж відкритим листом, який (ще при Єремєєву) просив видрукувати в «Ля Воче дел'Україна», але Антонович в останню хвилину наказав його зняти, бо, мовляв, незручно, що український посол пише кн. Волконському та ще й звертається просто до нього: «Ви, князь, і т. д.» Про це він пізніше написав Тишкевичеві, а що той йому відповів, що сам знає, кому і як слід чи не слід відповідати, і просив потім Лучинського вмістити того листа в якомусь італійському часописі, хоча й згодився змінити в листі другу особу («Ви») на третю. Але тепер Антонович почув себе ображеним...

*

Ніна казала, що сьогодні Антонович був у Коссака, — довідувався, що чути про приїзд Севрюка, бо ось, мовляв, вже і Лучинська, що виїхала пізніше, вертається, а Севрюк нічого не дає про себе знати. Показав йому Коссак дві телеграми — одну, вчорашню, про виїзд Севрюка до Льозанни, другу, сьогоднішню, що він залишається ще до п'ятниці в Відні.

Говорили вони потім про щось дуже гаряче, і вийшов Антонович від Коссака ще темніший, ніж прийшов. Неприємно, мабуть, що підтримував Севрюка перед урядом, передав через нього всякі папери, а той йому нічого не пише...

Бачилася сьогодні Ніна з п. Наталею Геркен, елегантною русявою племінницею Антоновича, що допомагає йому в його прийняттях. Вона говорить дуже гарно французькою мовою і взагалі дуже цікава культурна панночка. Ніна каже, що вона найцікавіша з усіх тутешніх наших пань, — з нею можна про все говорити, вона має справжнє зацікавлення до громадських справ, тим часом як інші поза справи господарські, легкий флірт та убрання не виходять.

Сказала вона Ніні, що прийдеться їм, мабуть, із Антоновичем скоро з Риму виїхати. І сльози блиснули під віями її гарних карих очей.

Що це значить? Чи є якісь вістки від Єремієва? Чи не тому й був Антонович такий похмурий, як приходив до Коссака?

22 листопада 1919

З приводу присудження Галичини Польщі на 25 років Р. Руссо пише в сьогоднішньому «Ль Корієре д'Італія»:

«Вілсон отже не дарма працював: його славнозвісний винахід „мандатів” не зовсім утрачений — Мирова конференція ніби забула про нього, але в останні дні згадала: в Лізі Націй Рада П'ятох довірила вчора ввечорі Польщі мандат на Східню Галичину. Ініціатива виїшла від Англії, якій злі язики приписували особливу ворожість до цієї частини вілсонської ідеології. Але для Галичини ті ж самі злі язики приписують Англії щось зовсім інше: твердять, що тепер, завдяки своїм комерсантам та банкірам, вона поклала руку на майже всі нафтові колодязі та інші сирівці. Англія, отже, має велике зацікавлення в тому, щоб усунути в тій країні імперську суверенність чи то Польщі, чи то якої іншої країни. Звідти й виникла пропозиція мандату для Сх. Галичини.

«... Найвища Рада, що один час схильна визнати Польщі право на Сх. Галичину, після того, як віддала їй Галичину Західню, вирішила прийняти проєкт Форейн-Офісу. Цей проєкт було вже в засаді ухвалено, коли з Варшави прийшла луна протестів Падеревського, який домігся, що перше ніж остаточно вирішити, конференція повинна ще раз вислухати рації польського уряду. Приїхали двоє делегатів польських і попросили в Найвищій Раді показати їм виготовлений статут Сх. Галичини, — але їм у тому було відмовлено і запрошено викласти польські аргументи. Першим говорив Патек, обстоюючи рацію визнання Галичини Польщі і побороючи аргументи росіян та українців. Ці останні твердять, що мають за собою $\frac{3}{4}$ галицького населення, — Патек же ствердив, що, хоча не все населення Галичини польське, але все почуває себе польським». «Д'Епока» вмістила в цій справі коротку статтю Монжардіні:

«В останній спробі здобути Галичину Польщі промовляли Патек і Грабський. Але Рада не захотіла слухати на це вухо і ухвалила статут з такими головними точками:

Польща матиме мандат на Сх. Галичину з завданням організувати й адмініструвати країну, що формуватиме автономну територію. Після 25 років Ліга Націй матиме змогу затримати чи відмінити цей статут.

Польща і Сх. Галичина зможуть погодитися щодо висилки галицьких депутатів до польського парламенту. Галичани підлягатимуть польським законам щодо військової служби, але в часах миру їхні контингенти повинні залишатися залогою в Галичині.

«Потім виникло питання, чи ухвала Ліги Націй через 25 років має бути одногосна чи за більшістю голосів. Англійський делегат підтримував першу тезу, американець та інші — другу, і справедливо, бо вистачило б якогось одного голосу, наприклад, Росії чи Німеччини, щоб пошкодити приєднанню цієї території до Польщі.

«Дискусія була дуже жвава, і справу залишено не розв'язаною. Треба, проте, попередити, що за нею ховаються величезні інтереси, що відносяться до нафтових родовищ, що на них Галичина така багата...»

Отже, Галичину ми вже втратили, але й поляки не дуже багато виграли. Розв'язка такого роду віщує довгу і завзяту боротьбу. Поляки намагатимуться протягом цих 25 років Галичину зовсім спольщити, а ми природно працюватимемо над національним освідомленням і над його протипольським наставленням...

*

Вчора «Іль Темпо» помістив нами інспіровану статтю в справі наших полонених на Азінарі під заголовком «Українські громадяни на Азінарі».

«На Азінарі знаходиться ще пара тисяч українських громадян, яких — не знати чому — досі не віддано їх батьківщині, що їх уже давно жде. Три-чотири роки тому ці українці прибули на захід в експедиційному російському корпусі, що мав воювати на французько-німецькому фронті. Але коли розпочалася російська революція, цей експедиційний корпус, замість воювати на фронті, був інтернований по різних таборах. Українська група, разом з вояками інших провінцій колишньої імперії, була інтернована на Азінарі. І там і залишилася, чекаючи можливості повернутися додому.

«Коли Антанта вирішила в Парижі всіляко сприяти Колчакові та Денікінові, делегати цього останнього в Італії здобули дозвіл італійського уряду переговорювати з інтернованими на Азінарі, щоб умовити їх вступити до легіону руських добровольців, щоб поборювати максималістичний уряд. Українці рішуче відмовилися від цього, і коли українська місія для воєннополонених прибула до Риму, щоб нав'язати зв'язки з урядом, вони звернулися через неї з проханням, яке підписав кожний окремо, дозволити їм повернутися додому, щоб вступити до армії Петлюри.

«З огляду на те, що італійський уряд встановив засаду повної сво-

боди для воєннополонених щодо вибору їхнього місця скерування, можна було думати, що волю українців на Азінарі, навіть і не воєннополонені, а тільки інтерновані, буде задоволено.

«Нічого подібного! Перше було приобіцяно, що виїзд інтернованим буде дозволений, як і подорож морем до Галати, чи Констанци, звідки вони через Румунію дістались би до своєї країни.

«Але цієї обіцянки не дотримано.

«Кілька днів тому несподівано міністерство закордонних справ передало наказ міністерству військових справ посадити українців Азінари на пароплав «Поляшано» з напрямком на Одесу. Українська місія негайно запротестувала проти такого маршруту, що вказував би на небезпеку включення українців у війська Денікіна. І хоча міністерство закордонних справ запевнило, що російське посольство в Римі, яке ще функціонує в Римі від імені різних урядів, що борються в Росії проти ленінського уряду, виключає категорично таку можливість, українська місія все ж не перестає протестувати і домагатися, щоб інтернованих на Азінарі було висаджено в якомусь румунському порту, якщо нема згоди на подорож суходолом через Югославію.

«Такий витворився стан. Приймаючи під увагу вимоги наших сердечних взаємин із Україною, дозволяємо собі зауважити, що законну вимогу треба задовольнити...»

Видруковано без підпису, як редакційну.

А сьогодні і «Аванті», орган соціалістів, що симпатизують більшовикам, відгукнулася на цю справу статтею: «Треба перешкодити злочинові!» Підзаголовок її «Руські полонені і Денікін». В ній читаємо:

«Ми часто звертали увагу громадської думки, а також і уряду, на змову руського посольства (посольства — від кого?) і кол. воєнної місії, що досі не хоче роззброюватися, скеровану проти колишніх руських солдат, інтернованих на Азінарі. Замах на свободу і життя бідолашних походить із двох боків: з одного боку, походить від реакціонерів кол. руського посольства, які хочуть вислати їх до Одеси, щоб силоміць включити в білі банди Денікіна, а з другого боку — від групи авантюристів, які прокинулися одного ранку з „українською душею“, хоча й навіть без знання української мови, і назвалися „українською місією“, яка хотіла б включити їх силою в уже проріділі банди Петлюри.

«Як собаки за маслак, так вони гризуться за цих бідолашних мучеників нашої „гостинности“. Перед ними стоїть перспектива — бути висланими, щоб загинути або в реакційній авантурі Денікіна, або Петлюри. Але італійський пролетаріят не дозволить ні того, ні другого.

«Коло трьох місяців тому високодостойний (титул прем'єра — Є. О.) Нітті особисто зобов'язався був перед нашими товаришами Тураті і Модільяні, що ніхто з руських інтернованих на Азінарі не буде відданий на примусове включення в будь-яке військо, що воює в Рсії, і

що вони в усякому разі залишаться в Італії доти, доки не представиться така нагода, що даватиме повну гарантію, що інтерновані вільно повернуться до своїх хат. Натомість тепер довідуємося, що міністерство зак. справ, в наслідок тиску російського посольства, дало наказ міністерству війни посадити їх на пароплав „Поляшано” з напрямком на Одесу. Звертаємося з ясным запитом до голови ради міністрів: чи він пригадає своє зобов'язання, стверджене на письмі? Чи має він намір дотримати дане слово? Бо високодостойний Нітті зовсім добре розуміє, що запевнення кол. російського посольства, що полонених не буде рекрутовано в Одесі, не можна брати поважно...»

Тепер можна бути певним, що посадки полонених на «Поляшано» не буде, — урядові доводиться дуже рахуватися з голосом соціалістів...

24 листопада 1919

Вістка про зраду галицьких військ і перехід їх на сторону Денікіна підтверджується. Офіційна агенція «Стефані» поширила таку телеграму з Варшави:

«Щоб уникнути кровопролиття і підтримати лад у Кам'янці Подільському, звільненому Петлюрою та його урядом, вища польська команда, на просьбу Петлюри, зайняла місто. Це сталося 16 ц. м. Один часопис дає такі подробиці:

«Згідно з інформаціями з фронту, Петлюра цілковито розбитий. Майже половина січовиків, що були кращою частиною українських сил, перейшли до Денікіна. Окремі відділи, втративши зв'язок, відступають у великому неладі на Проскурів і Кам'янець. Цілі полки кидають зброю. Війська Денікіна зайняли важливі території і полонили кілька штабів.

«З Одеси повідомляють, що між недобитками петлюрівських військ і галицькими січовиками відбуваються криваві бої в Кам'янці. Значення цих боїв вияснюється таким комунікатом Петлюри:

«Генерал Тарнавський, командант Галицької армії, перейшов під команду генерала Денікіна. Отаман Петлюра, в згоді з президентом Зах. Української Республіки, д-ром Петрушевичем, дав наказ заарештувати ген. Тарнавського. Першого листопада було оголошено офіційну вістку, що ген. Тарнавського і полк. Шіманека арештовано. Арешт викликав боротьбу й побоєвища в Кам'янці Подільському. Петлюра, zagrożений, передав Кам'янець полякам і переховується в невідомому місці. За іншими відомостями Петлюра знаходиться в Проскуріві».

Прихильна нам мілянська газета додає до телеграми Стефані:

«Варто попередити, що ці вістки вимагають підтвердження, бо на ці теми, бодай у минулому, фантазія чимало попрацювала».

Але, здається, справа тепер не в фантазії, а в сумній дійсності. Імена Тарнавського, Шіманека, Петрушевича подано дуже точно. Як-

що ж Галичину признано полякам, а Петлюра втратив навіть Кам'янець, то що ж нам територіально залишається?!

*

Давно оповіщений відчит д-ра Ів. Гриненка про українське мистецтво нарешті відбувся. Заля Інтернаціонального мистецького клубу була переповнена. Гриненко виявив себе чудовим викладачем, і його доповідь, збагачена висвітлюваннями через магічний ліхтар, мала великий, цілком заслужений успіх. Публіка щиро оплескувала доповідача, а сьогоднішні часописи присвячують цій конференції дуже прихильні згадки. «Іль Корієре д'Італія» написав, що ця доповідь була «справжнім святом мистецтва».

«Трібуна» подала просторе резюме доповіді, себто коротку історію українського мистецтва від X ст. до наших днів, а «Епока» також, зрезюмувавши зміст доповіді, зазначила, що «Україна, звільнившись від політичної залежності, починає і духово відновлюватися і зробила на цьому шляху вже великі кроки». Автор рецензії так її закінчує:

«Витончена інтелектуальна публіка, що заповнила простору залю Мистецького інтернаціонального товариства, кілька разів оплескувала геніального доповідача і під кінець улаштувала йому палку овацію...»

Отже, успіх повний.

Після доповіді велика частина присутніх зійшла до пивниці клубу, тут місія влаштувала гостинне прийняття. Антонович запросив усіх пити за кошт місії, і сам подавав добрий приклад.

26 листопада 1919

Вийшло в зменшеному розмірі 12 число «Ля Воче...» Це ще вперше, як я тут, «Ля Воче» вийшло точно, дійсно, як тижневик. До цього спричинився, мабуть, такий лист Антоновича до Гриненка. Увійшли тепер, зняті з попереднього числа, замітки Шебедева про Тишкевича і Сидоренка, але зате не увійшла моя стаття «В обороні Гоголя». Поперше, мовляв, зменшений розмір, а подруге, дуже поспішали. Видруковано статтю Гриненка «З приводу одного злочину» — про рішення Ради П'ятьох віддати Галичину полякам; статтю Шебедева «Денікінська епопея» і його «Красномовний документ» — про переслідування української культури під царським режимом і під денікінською окупацією — з приводу оголошення в Києві індексу українських книжок, що підлягають знищенню; мою статтю про книжку француза Дюбрея «Два роки на Україні», дуже нам прихильну; переклад Липовецької «Чигирин» Шевченка та переклад одної статті з віденської «Волі» про шевченкознавця Єнсена.

В пресовому бюро настрої невеселі. Я подав вже кілька днів тому прохання про звільнення мене з «завідування» бюрою і підказав кан-

дидатуру Т. Галіпа, що напевно краще від мене повів би справу, бо мій авторитет занадто підірваний попередніми переговорами про передачу бюро Укр. центр. комітетові, — але Антонович усе відтягає і просить мене чекати. Чого? Хіба якого скандалу?

27 листопада 1919

Читав свою статтю «В обороні Гоголя» двом нашим поетам — П. Карманському і Т. Галіпові. Карманський скривився:

— Полемічно воно добре, але, правду кажучи, мені здається, що ви таки передали куті меду...

— Чому?

— Бо росіяни з ним не дурно возяться і нам його все під носа тичуть. Для мене Гоголь — духовий батько всіх отих наших «малоросів», що промінjali Україну, як казав Шевченко, «за шмат гнилої ковбаси», за «цинкові гудзики», що «по московськи так і чешуть...»

Але Т. Галіп із ним не погоджувався:

— Ця стаття і полемічно добра і національно відповідна. Нам ніяк не можна відмовлятися від Гоголя, що має світове ім'я і що його «Тарас Бульба» та «Вечори на хуторі біля Диканьки» роблять нам у світі найкращу пропаганду, бо в перекладах на чужу мову зовсім не видко, якою мовою ці твори в оригіналі були написані, а всі бачать, що пишеться про Україну і з великою любов'ю до неї, і що сам автор називає себе українцем. . . До того ж не можна теперішні наші погляди прикладати до того, що робилося майже сотку років тому. От ви згадали про Шевченка, український патріотизм якого ніхто з українців заперечувати не буде. А як він ставився до Гоголя? Погляд Шевченка на Гоголя повинен служити нам за орієнтир. Він присвятив Гоголеві один із своїх віршів, в якому звертається до нього: «Великий мій друже!» Це було в 1844 році, коли шлях Гоголя уже зовсім виявився, і він уже перебував за кордоном. А в 1850 році, за два роки до смерті Гоголя, Шевченко писав до княжни Рєпніної листа, в якому висловлюється про Гоголя з незвичайною пошаною... Ні, нам ніяк не можна відкидати Гоголя, а треба, навпаки, його боронити, як це тут дуже добре зроблено...

Я був дуже вдячний Галіпові за підтримку моїх думок. Знайшов і те місце в листі Шевченка до Рєпніної, про яке згадував Галіп. Ось воно:

«Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою найглибшим умом і найніжнішою любов'ю до людей. Гоголь — справжній провидець серця людського. Наймудріший філософ і найбільш надхненний поет повинен із побожністю ставитись до нього, як до народодлюбця...»

30 листопада 1919

Два дні не писав щоденника. Не до того було. Гриненко таки вибухнув, і то в такий непогамований спосіб, наче б із нього сто чортів кричало...

Я вже писав, що відносини в нашому бюро зробилися такі нестерпні, що ще перед доповіддю Гриненка про українське мистецтво я подав Антоновичеві прохання звільнити мене від завідування пресовим бюро, бо, мовляв, при створеній ситуації, коли після місяця переговорів про передачу бюро Центр. комітетові, цей почув себе вже «паном становища» і не дуже то вважав на «завідувача», сподіваючись незабаром бачити його під собою, — тепер, коли ці переговори нараз перервалися, завідувачеві, що його престиж основно було підірвано, ніяк не можливо залишатися на своєму посту. Я звернув увагу Антоновича на те, що мене було призначено до пресбюра з урядовими годинами від 9-13, і від 17-19, але, після звільнення Єремєва, приходитьсь фактично працювати цілісний день, і то псуючи собі нерви ненормальною атмосферою, в якій я знаходжуся. Тому я просив повернути мене до «первісного стану».

Але Антонович дотягнув справу до того, що позавчора Гриненко, окрилений успіхом своєї доповіді, зробив мені таку сцену, що я мусів звернутися до Антоновича з офіційним рапортом такого змісту:

«... Вчора, 28 листопада, під час вечірньої служби в пресбюрі, служачий пресбюра п. Ів. Гриненко звернувся до мене з проською видати йому авансом платню за грудень. На це я йому відповів, що, згідно з наказом радника місії п. В. Мазуренка, я можу видати аванс лише в розмірі основної платні, себто 400 лір. Пан Гриненко зауважив, що він має дозвіл від п. В. Мазуренка одержати всю платню — 1 100 лір. Я попросив той дозвіл показати. Він відповів, що дозвіл даний усно. Я попросив потелефонувати до В. Мазуренка і сказав, що як п. Мазуренко накаже мені видати, то я видам, а як ні, то ні.

«В. Мазуренко дав мені телефоном дозвіл видати п. Гриненкові аванс в розмірі 700 лір, зазначивши при цьому, що п. Гриненко повинен написати прохання про видачу авансу, на яке він завтра, себто сьогодні, покладе задовільну резолюцію. При цьому мені було потверджено, що видача в такому розмірі авансу повинна вважатися за виняток і в правило не сміє бути введена. Але п. Гриненко подати прохання відмовився. Я тоді попросив його написати мені якусь заяву, чи приватного листа, якщо він не хоче писати «прохання». На це він мені твердив, що не хоче одержувати авансу як якусь „ласку” (!), що це його право, що ніяких заяв він писати не буде і що він мені може дати тільки розписку. Скільки я йому не з'ясовував, що розписка видається після видачі грошей, а гроші видаються після подачі заяви, і що видачею йому авансу робиться виняток і що я ще сьогодні вранці відмовив у такому авансі пл. Бальмен і Шебедову, він вперто стояв на своєму.

«Я заявив йому тоді в остаточній формі, що без заяви видати грошей не можу. У відповідь він накинувся на мене з лайкою, кричав про якихось „сволочів“, що позаводили формальності, називав мене „держимордю“, бив кулаком по столу, кричав, що я „втираюся в пресбюро“, що я „лізу нахрапом, куди мене не просять“, що він „такий самий завідувач“, як я і т. п.

«І хоч я просив його не кричати і заспокоїтися, він не тільки не заспокоювався, а перейшов на „ти“, почав вимахувати кулаками перед моїми очима, і я, щоб уникнути більшого скандалу, мусів покинути пресбюро, заявивши, що буду примушений доложити про все це голові місії.

«На це я одержав від нього нецензурне побажання.

«З огляду на те, що мене було зневажено при виконуванні службових обов'язків, і що було зневажено не так мене особисто, як представника місії, і що вся ця сценка відбувалася в присутності італійських службовців і п. Бальмен, і що зокрема я не тільки не «лізу нахрапом», а, навпаки, декілька разів на словах, а раз і на письмі заявляв про своє бажання звільнитися від обов'язків завідувача пресбюром, про що п. Гриненко теж добре знає, а говорив про це з явною метою мене зневажити, прошу вжити відповідних заходів для відновлення престижу представника місії і моєї честі...»

Подав я цей рапорт із тим, щоб забрати його назад, коли Гриненко спам'ятається і вибачиться, і тому попросив п. Мазуренка запропонувати Гриненкові суд честі. Але той від суду честі відмовився.

— Хай собі іде справа формальною дорогою!

Мазуренко ж заявив, що коли Гриненко не вибачиться і справа піде формальною дорогою, його буде звільнено. Цього ж мені зовсім не потрібно, тим більше, що я вважаю Гриненка все ж цінною людиною. Тому я попросив Чеховського й Пащенка піти до Гриненка і ще раз запропонувати йому третейський суд.

Гриненко відповів, що він «подумає», а потім прислав від себе Коссака та Галіпа, щоб вони разом із Чеховським і Пащенком, склали комісію, яка б вирішила, чи той третейський суд може відбутися. Трьома голосами, проти голосу І. Коссака, вирішено, що той суд може відбутися... Отже, чекаю того суду.

Тим часом Антонович таки вирішив вволити мое прохання, звільнив мене з завідування і призначив на мое місце Т. Галіпа, як я сам йому підказував.

«Нині отпущаєш мене, Владико...»

За своє завідування я не тільки не дістав ніякої додаткової винагороди, а навіть і звичайної подяки, — дарма що воно мені, як і попереджав М. Єремів, коштувало чимало нервів, не кажучи вже про працю...

1 грудня 1919

Вчорашні і сьогоднішні часописи принесли інтерв'ю Маклакова, представника «антибільшовицької Росії в Парижі», що він дав «Прес де Парі». За твердженнями Маклакова, добровольці Денікіна займають уже всю Україну і тримають фронт завдовжки в 4 000 км від Царицина на Волзі до Одеси на Чорному морі.

«— А Петлюра? — запитав його журналіст.

— Петлюра, як командант війська, більше не існує. Галицькі війська, що були в нього найкращі, перейшли до Денікіна. На чолі збройних банд отаман Петлюра ще провадить партизанку, яка викликає місцеві розрухи в запіллі. Але можна надіятися, що цю справу буде невдовзі залагоджено. Щодо України, то ген. Денікін визнає її найширшу автономію, право мати власні школи і власну культуру. Але щодо незалежності, то про це не може бути мови. Незалежність України — зовсім новий утвір, зовсім штучний, що його викликали Німеччина й Австрія під час війни».

«Іль Попольо д'Італія» Б. Муссоліні до інтерв'ю Маклакова додав коментар:

«Твердження Маклакова про зраду військ Петлюри неправдиві, його вимоги божевільні. Допомога реакціонерові Денікінові, що не визнає ні національних прав, ні демократичних установ, відповідно до свого царистичного духу — ганьба. Якщо Антанга не залишить Денікіна й Колчака і не допоможе державам, що виникли на території недавньої Росії, вона ніколи не розв'яже російської проблеми або розв'яже її в негідний спосіб...»

На жаль, таких голосів занадто мало! Інші часописи стримуються від коментарів. Урядова агенція «Стефані» поширила в усій пресі телеграму з Праги з 29. XI, що її часописи видрукували одночасно з інтерв'ю Маклакова під красномовними заголовками: «Україна знову на сцені» (больонський «Іль Ресто дель Карліно»), «Справа Сх. Галичини. Деклярації українського міністра» (римський «Іль Темпо»), «Важливі деклярації Славинського («Іль Попольо д'Італія») «„Вечір”», орган аграріїв, оголосив інтерв'ю з українським міністром закл. справ Славинським, який заперечує, що цю справу Сх. Галичини остаточно вирішено. Англія настоює на плебісциті, а Франція сприяє Польщі, — справу відложено. Военне становище, на думку міністра, українцям сприятливе, і остаточною перемогою над Денікіном і більшовиками забезпечена. Селяни на всій території України і Кавказу повстали проти Денікіна і загрожують його станиці в Таганрозі. Українці не противляться Міровій конференції, — вони схильні порозумітися з естонцями і литовцями, але ніколи не з більшовиками чи Денікіном...»

При чому тут естонці і литовці?

І як часто у нас міняються міністри! Тільки тепер довідався, що маємо Славинського міністром закл. справ...

Тим часом Т. Галіп, новий завідувач пресбюра, призначив мене секретарем бюра, щоб я провадив канцелярію, бухгалтерію і касу, і обмежив мій робочий час на ранішні години, щоб я не зустрічався деякий час з Гриненком, що, працюючи вдень в Інтернаціональному інституті хліборобства, приходив до бюра тільки ввечері.

Таким вирішенням справи я дуже задоволений, але Лучинський вважає його мою «деградацією». Не дурно ж він не хотів переходити з «секретаря» на «аташе». Для людей, що турбуються про свою кар'єру, так воно насправді і виглядає. Але мені зовсім таки байдуже до всіх тих титулів та бюрократичних «градацій». Я радий, що матиму більше часу на студії і не псуватиму собі нерви на непотрібні тертя серед незадоволених амбіцій.

Ходив сьогодні на Сікстинську вул. (віа Сікстіна), щоб подивитися на дім, де під числом 125 жив Микола Гоголь. На мурі, що відповідав кімнаті, де він жив, на другому поверсі, виступає погруддя нещасливого письменника, але в середину мені не довелося зайти: там живуть тепер незнайомі люди.

Жити було тут, мабуть, приємно — тиша і спокій навіть у наші часи. По сторонах — все крамниці антикварів з прегарними речами в вітринах: ідеш ніби яким музеєм. Здається, всі ці крамниці були тут і за Гоголя. Від самої площі Барберіні аж до маленької площі Трініта деї Монті з чудовим краєвидом на Рим, із мальовничою церквою і обеліском перед нею, що замикають Сікстинську вулицю, все тут віддає минулим століттям, може навіть — минулими століттями. Проходячи повз усі ці палаци й антикварні вітрини, мимоволі думаєш: все це бачив, повз усе це проходив, — хто зна кілька разів і Микола Гоголь.

Сходжу з П'яцца Трініта деї Монті широчезними мармуровими сходами до Еспанської площі: тут, майже при самих сходах цікавий водограй у формі човна («баркачча»), що ніби тоне. Це — твір Петра Берніні, батька славного Джан-Льоренцо Берніні, найбільшого творця барокко.

Озираюся — високі та широкі мармурові сходи, що провадять до церкви з двома вежами і обеліском, чарують не тільки своїми вигнутими заокругленими лініями, але й силою різнобарвних квітів, що на них виставлено на продаж — це, мабуть, наймальовничіший квітковий базар у світі. Тут же — гарні дівчата в кольорових строях. Це, як мені пояснюють, дівчата спеціальної провінції — Чочарії, що славляться як моделі: вони чекають тут мистців, що захотіли б їх змалювати. І дійсно — як не захотіти?! Шкода, що я не маляр...

Все ж довго тут не затримуюсь. Хочеться побувати в т. зв. «Кафе Греко» — грецькій каварні, де любив бувати Гоголь, та і всі інші визначні відвідувачі колишнього Риму — Гете, Ліст, Торвальдсен, Вагнер, Тен, Марк Твейн, Анатоль Франс... Скільки славних імен!

Знаходиться ця каварня на вул. Кондотті, що починається від Ес-

панської площі і веде до Корсо Умберто. Сама вулиця — одна з найбагатших у Римі, але Кафе Греко вже втратило колишню славу і більше не приваблює звичайних каварняників — вони виємігрували до більш розкішних каварень на віа Венето. Тут усе належить минулому. По стінах — портрети тих славних, що тут колись бавилися і пересиджували, обмінюючись у приязній розмові думками, творчими задумками. Знаходжу й портрет Гоголя, і камер'єр мене запевняє, що саме тут, на цьому місці під портретом, Гоголь любив сидіти... Як здається, у цій каварні кожен любив сидіти тільки на одному місці... і часто задалеко один від одного, щоб могли бодай деколи обмінятися словом. Зрештою, не одночасно ж усі сюди приходили! Так, це правда, кожний знаходив тут своє власне, тільки йому приналежне місце...

Вибрав і я собі належне місце, проте, випивши філіжанку чорної кави, довго тут не засидівся. Дивним чином, ця славна Грецька каварня видалася мені дуже пожмуриим місцем. І я подумав, що жити з самого минулого і бачити навкруги себе тільки тіні минулого, — надто сумна річ! Кинувши ще раз погляд на знайоме обличчя славного нашого земляка, а потім і на інші портрети, пішов я собі геть звітди.

3 грудня 1919

Приїхав нарешті Севрюк. Привіз розпорядження з перевозом полонених не спішитися, а дбати про їх національне й політичне усвідомлення та краще утримання. З огляду на останні події на українському фронті, треба визнати, що тепер це розпорядження має під собою тверді підстави... Але скільки дорогоцінного часу втрачено!

Вчорашні часописи знову принесли сумні вістки — телеграму з Варшави, що «відділи ген. Петлюри оточено і всякий їх зв'язок із Румунією перерваний. Польське військо продовжує просуватися на схід від Кам'янця і наближається до Ушиці. Північне крило наступає далі на Житомир...»

Севрюк приїхав цілковитим песимістом і вважає, що нашу карту ґрунтовно бито і що хіба з весною можна буде сподіватися чогось кращого. Тепер же ми вже не маємо території, і Петлюра провадить чисто партизанську війну. Як говорив і Маклаков у своєму інтерв'ю. Відсутність одягу, всяких припасів, навіть людей, анархія, злидні, руїна, холод і голод — ось що маємо тепер на Україні, — сказав Севрюк.

Він привіз листа до Наталі Геркен від її брата, що працює секретарем місії Мацієвича в Букарешті. Пише він, що Старицька-Черняхівська і Русова три тижні йшли пішки з Києва до Кам'янця і тепер опинилися нарешті в Галичині, а Наталю Дорошенкову ледве не розстріляли за те, що вона українська артистка, Василя Кричевського за те, що він український мистець. Натомість таки розстріляно Мурашка і багатьох інших наших професорів Академії Мистецтв.

Як то там тепер Нарбут? Модзалевський? Данило Щербаківський, що переходує мої матеріали до Словника української культури?

М. Єремійв прислав аж дві телеграми: «Все добре».

Що це значить? При загальному стані речей це «добре» може відноситися хіба до його чисто особистих справ. Отже — пощастило йому відітратися на Антоновичеві? Чи, може, осягнув яку іншу комбінацію?

Севрюк привіз Антоновичеві листи від уряду, якими, на пропозицію Антоновича, Пашенка затверджено на посаді другого секретаря місії, а Мако — другого аташе, і ці посади зроблено штатними. Крім того, в справі Шумицького привіз Севрюк Антоновичеві такого листа, за підписами С. Петлюри як голови Директорії і Мироновича як керуючого справами Директорії:

«... До відома Директорії дійшло, що М. Шумицький, не питаючи Вашої згоди і без Вашої санкції, від імени уряду Української Народної Республіки, укладає торговельні контракти з різними торговельними фірмами.

«Повідомляю, що жодних уповноважень на уложення будь-яких угод та контрактів без порозуміння з Вами і Вашої санкції п. Шумицький від Директорії не дістав, що пропоную Вам мати на увазі в відповідних випадках».

Лист з датою 1 листопада.

Товариш міністра зак. справ Старосольський передав окремого листа з 5 листопада:

«... З великою приємністю і глибоким душевним вдовolenням перечитали ми до цього часу прислані Вами доклади з Італії і виразно відчули ступінь Вашої, такої корисної для нашої дорогої Вітчизни діяльності, яка за такий короткий час поставила питання наше, в не зовсім і не завше сприятливих обставинах на певний шлях, з якого важко так змилити (? — Є. О.).

«Тому з тим більшою приємністю являється для мене нагода висловити Вам, Вельмишановний Пане, подяку як від імени нашої Директорії, так і від імени уряду нашого за всю Вашу корисну працю.

«На великий жаль, тяжкі зносини в деякі моменти нашого недавнього минулого створювали атмосферу цілковитої відірваності і непоінформованості нас усіх тут щодо нашої справи за кордоном, і ось саме ця відірваність і непоінформованість викликала необхідність відрядження деяких людей за кордон із метою одержання ними так потрібних нам своєчасних інформацій від наших представників.

«Отже, власне ці мотиви примусили і нашого головного отамана і уряд наш надіслати п. М. Шумицького одержати і зібрати потрібні інформації за кордоном. І він був посланий тільки з цією метою. Думка ж про надання йому права ревізувати діяльність наших представництв не могла навіть і з'явитися.

«І з великою прикрістю для себе мушу ствердити, що такий напрям діяльності п. М. Шумицького зовсім не відповідає ні бажанням, ні на-

мірам уряду нашого і цілковито суперечить тим завданням, що було йому доручено виконати.

«Вважаючи, що невдале виконання п. М. Шумицьким вложений на нього обов'язків ні в яким разі не буде прийняте, як вислів недовір'я до Вас, я, від імені правительства нашого, а також і від свого власного, передаю Вам щирі побажання і надалі такого успіху в такій корисній Вашій діяльності і цим висловлюю свої правдиві почуття пошани і поваги до Вас, Вельмишановний Пане...»

Виглядало б, що Антонович одержав перемогу по всій лінії, але тут дехто каже, що Єремій повів акцію проти Антоновича вже по від'їзді звідти Севрюка, і що він опирається головно на члена Директорії А. Макаренка та на свого товарища в Центр. комітеті УСДП прем'єра Мазепу, і що власне після розмов із цими двома особами і вислав свої телеграми: «Все добре».

Побачимо, як справи далі розгорнуться. Маленькі історійки на тлі нашої великої трагедії.

З огляду на те, що місія для воєннополонених майже нечинна, Ніна зробила деякі кроки для заживування давніше створеного громадського комітету для воєннополонених на чолі з Бальмен-Липовецькою. Сьогодні одержала такого листа: мало відбутися засідання цього комітету в помешканні пресбюра, але — не відбулося, бо в Римі вже другий день загальний страйк. Через нього не поїхали ми й до Неаполю, куди зовсім уже були зібралися їхати. Вже й куферки були вклали, але перед сном захотілося розглянути часописи. Вийшов на вулицю, купив один, а в ньому величезними літерами: «Завтра генеральний страйк!»

— Розкладай, Ніночко, валізки!

Страйк проголошено тому, що напередодні, під час якоїсь соціалістичної демонстрації, було побито, а потім і заарештовано кілька вдатних соціалістів, у тому числі навіть членів парламенту.

Взагалі в місті не дуже спокійно. Є вбиті і ранені. Пострілюють.

Навіть і нашу Бальмен зачепили в якійсь бійці на Корсо Умберто (римський Хрещатик), — не знаю вже й яку вона там участь брала в тій бійці... В усякому разі мусить тепер відлежуватися в ліжку й тому засідання не відбулося.

Цікаво, що страйкують навіть візники. У нас, здається, цього не спостерігалось.

4 грудня 1919

З Лучинським ми знову холодно.

Цікаво, що як на Україні справи псуються, то й наші взаємини псуються, бо те, що він каже, мене обурює, а те, що я йому кажу, він не розуміє, не сприймає. Люди, що Україна для них лише засіб добре жити й робити гарну кар'єру, не знаходять зо мною спільної

мови. Бо як тільки цей «засіб» починає вичерпуватися й сам потребувати засобів, ці люди відразу починають «емігрувати» — будь-куди — до Аргентини, до Мехіко, до Австралії, аби тільки там добре платили. У Мехіко навіть дають час на вивчення еспанської мови і за цей час платять.

Йому і в голову не приходить, що Україна йому платила з січня ц. р. і по сьогодні — 12 місяців, та й які гроші, а що за них мала? За цей час він тільки й зробив, що написав... дві статті, та й то під моїм примусом. Дорого обходяться Україні статті Лучинського!

До цієї ж категорії належить і Борщак. Цей ще абсолютно нічого не зробив, а злого своїми плітками наробив чимало. Тепер теж ретельно поширює неприємні чутки і сіє паніку.

Севрюк обурений статтями про нього в віденській «Волі». Казав, що притягнув «Волю» до судової відповідальности і доручив справу петербурзькому адвокату Храпкові... Той ніби казав, що всі шанси за тим, що Севрюк виграє, бо... в Кам'янці його виправдали.

Цікаво, що Севрюк завів у своїй місії такий порядок, що кожен підписує на свою місячну платню окрему відомість, щоб один не знав, скільки одержує інший. Проте, люди і так знають із інших джерел. Сам Севрюк ніби одержує 16 000 лір — суму, яка й не снилася тутешнім італійським міністрам.

Сьогоднішній «Гль Темпо» приніс симпатичну для нас статтю «Відгомони Сходу», в якій присвячує чимало місця нашій визвольній боротьбі і між іншим пише:

«Пора вже Антанті ясно висловитися в українській справі за українську незалежність, щоб республіка Петлюри не мала підстав цілком справедливо думати, що чехо-словаки, румуни, югослави, поляки спокійно досягнули здійснення своїх мрій тому, що вони не належали до старої Росії, а естонці, латвійці, литовці, білоруси, українці, грузини, що відзначаються такою самою територіяльною й етнічною однородністю, вперто виключаються з права користуватися розхваленим правом самовизначення тільки тому, що в Парижі знаходиться хтось, хто досі не перестав думати про відбудову єдиної невідлимої московської імперії...»

(Далі буде)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Показчик літератури про українську пресу

(Спогади, замітки й показчики, що появились у виданнях, друкованих на Заході в 1945-1962 роках)

Поданий нижче показчик є свого роду продовженням тієї «Літератури до історії української преси», що її додав до своєї «Історії української преси» покійний Аркадій Животко (порівняй ст. I-X другого видання його монографії, що вийшла в 1945 році в Регенсбурзі), з певними, очевидно, обмеженнями щодо часу й змісту. Животко довів свій показчик до року 1937, коли в Подєбрадах появилось перше видання його книжки, тільки подекуди додавши пізнішу літературу.

Отож годилося б доповнити його показчик, почавши від того часу, на якому він зупинився. На жаль, обставини, в яких доводиться працювати над українськими темами за межами рідного краю, без його бібліотек і архівів, не дали авторові змоги цього зробити. Так само годі було виправити помилки Животкової праці та доповнити численні її пропуски, що на них звернув увагу покійний Антін Чернецький у своїй цінній рецензії, поміщеній у «Неділі» (Ашаффенбург, 1947, чч. 91, 93 і 95). Ці пропуски до певної міри доповнюються у пізніших показчиках, спис яких читач знайде нижче.

Автор обмежився тільки літературою, що її знайшов у виданнях, які появились у вільному світі від 1945 року, себто від часу великого ісходу українців із рідного краю. У радянських виданнях появляються, розуміється, бібліографічні показчики тамошньої української преси, але виключно комуністичної. Вона для нас менше цікава. Про некомуністичну ж пресу в межах СРСР, розуміється, згадувати не вільно. Можна зазначити тільки один виняток — моно-

графію М. Бернштейна, присвячену петербурзькій «Основі» 1861-1862.

Щоб не повторювати за кожним разом місця частіше названих у поданому списі часописів, вичислюють ті часописи разом із місцями їх появи.

1. «Америка» — Філадельфія; 2. «Біблос» — Нью-Йорк; 3. «Визвольний шлях» — Лондон; 4. «Гомін України» — Торонто, Канада; 5. «Канадійський ранок» — Вінніпег; 6. «Канадійський фермер» — Вінніпег; 7. «Наша мета» — Торонто, Канада; 8. «Наше життя» — Автсбург; 9. «Неділя» — Ашаффенбург; 10. «Новий шлях» — Вінніпег; 11. «Поступ» — Вінніпег; 12. «Праця» — Прудентопіль, Бразилія; 13. «Свобода» — Джерсі Сіті, Нью. Дж.; 14. «Сучасність» — Мюнхен; 15. «Українська думка» — Лондон; 16. «Українська літературна газета» — Мюнхен; 17. «Український голос» — Вінніпег; 18. «Український робітник» — Торонто, Канада; 19. «Українські бібліографічні вісті» — Автсбург; 20. «Шлях» — Філадельфія.

Крім цього, звертаю увагу на два скорочення: 1. Юв. *альманах* «Свободи» — замість Ювілейний альманах «Свободи» 1893-1953, Джерсі Сіті. Н. Дж.; 2. Юв. *книга* «Нового шляху» — замість Ювілейна книга «Нового шляху». 1930-1955. Календар -Альманах на 1956-1957. Вінніпег 1956.

★

АРО. Українська преса в Канаді. «Українські вісті» Новий Ульм, 1958, ч. 47, стор. 3.

Б. П. Спогад про творення «В. Д.» («Вільної Думки»). «Вільна думка», Австралія, 1959, ч. 28-29, стор. 16.

Б. Р. 3 історії української преси. Календар «Канадійського фермера» на 1949, Вінніпег 1948, стор. 51-57.

(Преса Західньої України й Надніпрянщини від її постання до 1919).

Базилевич Б. «Наша зоря». Юв. альманах «Свободи», стор. 185-186.

Баран Степан. Від «Зорі Галицької» до «Діла». «Неділя», 1946, ч. 53.

Баран Степан. В століття української преси. «Неділя», 1949, ч. 156.

Батицький В(асиль). Спомини друкаря. Ювілейний альманах для відмічення праці «Українського голосу» 1910-60, Вінніпег, стор. 180-199.

Батицький Василь. Тарас Д. Ферлей — перший управитель («Українського голосу»). Там же, стор. 58-59.

Бачинський Л(еонид). Дитяча преса. (Матеріали, зібрані в Українському Музею в Клівленді). «Біблос», 1957, ч. 12 (32), стор. 9-11.

Бачинський Л(еонид). «Робітник». Перша газета українською мовою в Клівленді (США). «Визвольний шлях» 1955, кн. 8 (94), стор. 114-117.

Бачинський Л(еонид). Українська преса в Клівленді. «Америка», 1955, ч. 98.

Бачинський Леонид. Idem. «Українська літературна газета», 1957, ч. 2 (20), стор. 8, ч. 3 (21), стор. 8, і окремо — Мюнхен (на обкладинці Клівленд), 1957, 16^о, 23 стор. (відбитка з «Укр. літ. газети»).

Бачинський Леонид. Idem. «Біблос» 1958, ч. 11 (43), стор. 9.

Бачинський Леонид. Українські друковані видання в Клівленді. (Матеріали до бібліографічного показника). 1915-1958. Клівленд, Огайо, 1958, 8, IV+46 стор. Ст. II-IV: Вол. Дорошенко, Передмова.

Білецький Леонид. Українські піонери в Канаді. 1891-1951. Накладом Комітету Українців Канади. Вінніпег 1951. 8, 128 стор. (Розділ X. Українська преса в Канаді, стор. 60-65).

Богацький Павло. Українська Хата. «Українське громадське слово», Бруклін, Н.-Й. 1955, ч. 1 (25) - 7 (31).

Богацький П., Шаповал М., Животко А. Українська хата. Бібліотека «Українського громадського слова». Видала Укр. громада ім. Шаповала в Нью-Йорку. 1955. 4^о, 50 стор., 3 таблиці.

Боднарук І. До історії нашої преси

в Галичині. «Українська думка», 1959, ч. 24, стор. 5. (Про «Галицький Вісник»).

Боднарук І. Початки нашої економічної преси. «Українець-Час», Париж 1959, ч. 25, стор. 3. (Про журнал «Господар і промишленник», Станіславів-Львів).

Б(ожик) С(тепан). П'ятнадцятьліття «Голосу Христа Чоловіколюбця». «Наша Мета», 1961, ч. 43, стор. 2.

Бойків О. Початки «Українського слова» (Париж). Календар-альманах «Українського слова», 1961. Париж (1960), стор. 73-80.

Бойко Юрій. У сяйві нашого Києва. Мюнхен, 1955, 8^о, стор. 224. (Стор. 9-29. Ю. Бойко: Замість передмови про київський щоденник «Українське слово», вересень-листопад 1911).

Боровик М. Початок української преси в Канаді. «Український самостійник», Мюнхен, 1961, ч. 9 (49), стор. 27-29.

Борух Іван. До історії «Нового шляху». Ювілейна книга «Нового шляху». Вінніпег, 1956, стор. 117-119.

Босий Володимир. Українська католицька преса, її «союзники» і противники. «Український робітник», 1954, ч. 8, стор. 3 (Католицький фронт).

Боцюрків Богдан. Мунівська преса і «Новий шлях». Ювілейна книга «Нового шляху». Календар-альманах на 1956-57. Вінніпег, 1956, стор. 54-57. (МУН — Молоді Українські Націоналісти).

Буженко В. Децю про нашу пресу «Америка», 1962, ч.ч. 29 і 31.

Буженко В. ЧСВВ. До історії української преси в Бразилії. «Свобода», 1946, ч. 199.

Вайда Микола. Українська католицька преса в ЗДА. «Америка», 1953, ч. 36.

Виставка української преси і книжки у Філадельфії. «Новий Шлях», 1951, ч. 86, стор. 5.

Вігоринський Ір. ЧСВВ. Початки української преси. «Праця», 1952, ч. 48-49.

Вігоринський Ір. Початки укр. преси. Передруки: «Канадійський фермер», 1953, ч. 5.

Вігоринський Ір. Початки укр.

преси. Календар «Канадійського фермера» на 1960 рік, стор. 100-101.

Власт Юрій. Українська преса на Західній Області Української Народної Республіки, «Визвольний шлях», 1959, кн. 11, стор. 1307-1309 (передрук з «Українського прапора», Відень, 1919, стор. 23-25).

Волошин Августин. Спомини. Вид. 2. Вид-во «Карпатський голос». Філадельфія, 1959, 8°, 56 стор. Стор. 33-44: «До історії нашої преси».

Гец Микола. Від «Зорі» до «Праці». Початки української преси в Бразилії. «Праця», 1952, ч. 48-49.

Гец Микола. На службі Богові і народові. Інформативний історичний шкід про «Працю». (З нагоди 40-ліття часопису). «Праця», 1953, ч. 12-13, стор. 4-7.

Гішавий М. Г. 50-ліття «Канадійського фермера». Календар «Канадійського фермера» на 1953, Вінніпег, 1952, стор. 44-46.

Г-н. Виставка української преси і друкованого слова. «Українське слово», Буенос-Айрес, 1951, ч. 36.

Головський Богдан. Дитяча преса. «Енциклопедія Українознавства». Словникова частина, т. II, стор. 516-518.

Голіан Гр. Українське друковане слово. «Українське слово», Буенос-Айрес, 1962, ч. 32.

Данилишин М. Українці в Аргентині. Календар «Просвіти» на 1953, Буенос-Айрес, стор. 71-80 (на стор. 73 згадка про пресу й видавництва).

Данилишин М. Українці в Аргентині. «Біблос», 1956, ч. 3 (11), стор. 9-10.

20-ліття «Світла». «Шлях», 1958, ч. 29, стор. 6.

Дмитрів І. На порозі десятиліття англомовного кварталника "The Ukrainian Review". «Українська думка», Лондон, 1963, чч. 8 і 9.

Дмитрів І. „The Ukrainian Review“. «Шлях перемоги», Мюнхен, 1963, ч. 8.

До історії ОДВУ. (Преса ОДВУ). «Пресова служба „ОДВУ“», Нью-Йорк, 1952, 30 вересня, стор. 3-4.

До історії української еміграційної преси. 1945-1948. УЦДК-ЦПУЕ. Від-

діл інформації. Франкфурт, 1948, вел. 8°, 54 стор.

Дорошенко Володимир. Альманахи, що в них співробітничав Шевченко. «Повне видання творів Т. Шевченка» Миколи Денисюка, том I, вид. 2, Чікаго, 1959, стор. 250-257; вид. 2, наклад 3-ий, Чікаго 1962, стор. 250-257.

Дорошенко Володимир. Вартісний довідник. «Америка», 1958, ч. 53.

Дорошенко Володимир. Зразковий шематизм. «Шлях», 1962, ч. 3, стор. 2. (Обидві про шематизм Укр. Кат. Церкви у ЗДА).

Дорошенко Володимир. Католицька преса в ЗДА. «Америка», 1956, чч. 4-5.

Дорошенко Вол. Літературно-Науковий Вісник. «Українські біографічні вісті». Вип. 1. 1948, стор. 6-17, і окремо: Автсбург 1948, вел. 8°, 14 стор. Видання Української Академії Наук. (Про ЛНВ львівського періоду 1898-1906; київського періоду 1907-1914 та 1917-1919).

Дорошенко Вол. Літературно-Науковий Вісник. «Літературно-Науковий Вісник», Регенсбург, 1948, кн. 1, стор. 47-55. (I. У Львові в рр. 1898-1906; II. ЛНВ у Києві в рр. 1907-1914 та 1917-1919; III. у Львові 1922-1933).

Дорошенко Вол. Маніфест «Руської Трійці» (Думки і кличі «Русалки Дністрової»). Календар «Провидіння» на 1959 рік. Філадельфія, 1959, стор. 73-88 і окремо: Філадельфія, 1959, вел. 8°, 20 стор. Рецензія: о. Вол. Маланчук, ЧНІ. «Логос», том. XI, 1960, кн. 1, стор. 79.

Дорошенко Вол. Перший український часопис на Наддніпрянщині. (У 50-ліття «Хлібороба», Лубні 1905 року). Український православний календар на 1955 рік, Савт Бавид Брук, Н. Дж., 1954, стор. 140-141.

Дорошенко Вол. Показник української католицької преси в Злучених Державах Америки. «Шлях», 1952, чч. 32 і 33.

Дорошенко Вол. Роквини «Русалки Дністрової» у Філадельфії. «Америка», 1958, ч. 84.

Дорошенко Володимир. Століття

першої газети в Києві. «Сучасність» 1961, кн. 10, стор. 95-101 («Киевский телеграф», 1859).

Дорошенко Вол. Українська євангельська преса (в рр. 1945-1952 по цей бік залізної заслони). «Канадійський ранок», 1952, ч. 757, стор. 5.

(*Дорошенко Вол.*). Українська католицька преса в ЗДА. «Америка», 1961, ч. 203, стор. 4 (без підпису).

Дорошенко Вол. Українська католицька преса в Канаді в роках 1945-1962. «Наша Мета», 1962, ч. 29, стор. 2-3.

Дорошенко Вол. Українська національна преса в рр. 1945-1951 по цей бік залізної заслони. «Українські вісті», Новий Ульм, 1951, ч. 86.

Дорошенко Вол. Українська преса в ЗДА. «Свобода», 1954, чч. 28 і 29.

Дорошенко Вол. Українська преса в Канаді. «Українські вісті», Новий Ульм, 1959, ч. 14, стор. 3.

(*Дорошенко Вол.*). Українська преса перед першою світовою війною (1913). «Література і мистецтво» (додаток до «Гомону України»), 1962, чч. 6, 7, 8. «Гомін України» чч. 24, 28 і 32. 1962; передрук: «Біблос», Нью-Йорк, 1962, ч. 10, стор. 13-16. (Це передруки з календаря львівської «Просвіти» на 1914).

Дорошенко Вол. Українська преса у вільному світі за останні два роки: 1961-1962. Календар-альманах «Свободи» на 1963, і окрема відбитка накладом УВАН. Джерсі Сіті, Н. Дж., 1963.

Дорошенко Вол. Федченко П. М., Матеріали з історії української журналістики. Вип. I. Перша половина XIX ст. Київ, 1959. (Рецензія). «Київ» (Філадельфія), кн. 3-4, стор. 74-77.

Дорошенко Вол. Часописи (газети й журнали), що приходили до бібліотеки НТШ (у ЗДА) в 1952 р. «Бюлетень НТШ в Америці», Нью-Йорк, 1952, ч. 4, стор. 9-11.

(*Дорошенко Вол.*). Часописи, періодики і тяглі видання, що їх отримувала Бібліотека НТШ в рр. 1953 і 1954. «Бюлетень Наукового Товариства ім. Шевченка в Нью-Йорку», ч. 9 (червень 1955), 4^о, стор. 1-6. (Без підпису).

Драган Антін. «Свобода» в минулому й сучасному. Юв. альманах «Свободи», стор. 13-52.

Д(раган) А(нтін). Мандрівка по «Свободі». Ілюстрований репортаж у 70-ліття «Свободи». Альманах «Свободи» на 1963, стор. 39-52.

Драган Антін. У 70-ліття «Свободи». Альманах «Свободи» на 1963, стор. 5-9.

Жданович О. Партизанська «Катюша». (Як ми видавали «Соборну Україну»). «Неділя», 1947, ч. 59.

Животко Аркадій. Журнал «Основа». «Наше життя». Додаток ч. 28 до ч. 49, стор. 12-15.

Животко Аркадій. Історія української преси. Український технічно-господарський інститут. Регенсбург. 1946, 4^о, 196 + XIV стор. (На стор. I-XIV: Література до історії української преси).

Животко Аркадій. Нездійснені плани видання українських часописів. «Українські біографічні вісті», вип. I. УВАН, 1948, стор. 17-37.

Животко Аркадій. Преса. Енциклопедія українознавства. НТШ. Том I, вип. III. Мюнхен, 1949, стор. 981-1003; на стор. 1003 — бібліографія.

Животко Аркадій. Ювілейний рік української преси. «Неділя», 1946, ч. 53.

Жуковський А., Квітковський Д. Українська преса і періодичні видання на Буковині. Збірник «Буковина». Вид. Зелена Буковина, Париж-Філадельфія. Детройт, 1956, стор. 616-658.

Журба Галина. Від «Української хати» до «Музагету». «Слово», зб. I, Нью-Йорк, 1962, стор. 436-473 (про «Засів» — стор. 435, про «Нову Раду» — стор. 459).

Журнали (українські в Канаді). «Пропам'ятна книга Українського народного дому». Вінніпег, 1949, стор. 601-602.

Залізник Олена. Жіноча преса. «Жіночий світ», Вінніпег, 1957, ч. 10, стор. 3-6.

Золотий Ювілей К. Ф. (Канад. фермера) 1903-1953. «Канадійський фермер», 1953, ч. 48, 3 секція, стор. 1.

Івал О(нуфрій). Життя українців

в Канаді. Ювілейний альманах Українського Народного Союзу. Джерсі Сіті, Н. Дж., 1944; стор. 94-95 — українська преса (в Канаді).

Інтерв'ю з ред. Волинцем. Кореспондента радіо «Визволення» з Вінніпеґу. «Українські вісті», Новий Ульм, 1958, ч. 96-97, стор. 5. (Про українську демократичну пресу в Канаді).

Історичні дати «Канадійського фермера». Календар «Канадійського фермера» на 1963, Вінніпеґ, стор. 26-28.

Історія української преси. (За «Енциклопедією Українознавства»). «Український робітник», 1954, ч. 8, стор. 6.

Карпаторуська печать в Америці. «Карпатська Русь», Йонкерс, 1962, ч. 46.

Кедрин-Рудницький Іван. «Діло». «Енциклопедія Українознавства», словникова частина, стор. 521-522.

Кедрин Іван. «Діло» — «Рада» — «Свобода». Альманах «Свободи» на 1963, стор. 10-22.

Кедрин-Рудницький І. Мої шефи редактори. Календар «Свободи» на 1956, стор. 78-82. («Ставка», «Українська трибуна», «Воля», «Діло», «Український голос»).

Книги Ірена. Жіноча сторінка в «Новому шляху». Ювілейна книга «Нового Шляху». Вінніпеґ, 1956, стор. 50-53.

Ковалевський Микола. При джерелах боротьби. Спомини. Інсбрук, 1960. Стор. 106 — «Українська хата», стор. 155, 184-189 — «Боротьба», стор. 267-274 — «Народна воля», стор. 290-298 — «В дзеркалі київської преси» («Киевская мысль», «Киевские отклики», «Последние новости», «Южная копейка», «Голос труда», «Огни», «Киевлянин», „Dziennik Kijowski”).

Когуська Н. Л. Четверть століття на громадській ниві. Вінніпеґ, 1952 (стор. 110-116 — «Український голос» і його заслуги; стор. 162, видання «Союзу Українок»).

Комаринський Др. Преса й громадянство. «Неділя», 1946, ч. 53.

Кочій Семен. З історії української преси в Чикаго. «Українське життя», Чикаго, 1960, ч. 26, стор. 3-4.

Кравців Богдан. Журнали і газети в Українській ССР. Альманах «Свободи» на 1963, стор. 77-84.

Кудрик Василь. Початок української преси в Канаді. Календар «Українського голосу» на 1949, Вінніпеґ, 1948, стор. 113-114.

Кудрик Василь. Вернімось сорок літ назад. «Український голос», 1950, 29. III (про початки «Українського голосу»).

Кудрик Василь. 50-ліття «Українського голосу». Ювілейний альманах «Українського голосу» на 1960, Вінніпеґ, 1959, стор. 52-57.

Кудрик Василь. 40-ліття «Українського голосу». 1910-1950. Календар «Українського голосу» на 1950, стор. 103-108.

Курдидик Анаголь. П'ять років еміграційної преси. «Українські вісті», Новий Ульм, 1951, ч. 6. Огляд української преси за 1945-1950.

Кущенко Яків. 1 000 чисел «Українського слова». Календар-альманах «Українського слова». 1961, Париж, 1960, стор. 81-107.

Кучер Михайло. Розмова про українську пресу (на зборах українських журналістів Америки). «Наш клич», Буенос Айрес, 1959, ч. 24.

Л. Виставка католицької книжки і преси. Філадельфія. «Український робітник», 1954, ч. 12, стор. 4-5.

Ленкий Л(ев). Пресова квартира УСС. Юв. альманах «Свободи», 1952, стор. 182-184.

Лиман Л(еонид). Преса підсоветської України. Юв. альманах «Свободи», стор. 201-205.

Лисий В(олодимир). Часописи (у Галичині за життя д-ра Івана Макуха). Др. Іван Макух, На народній службі. Детройт, 1958, стор. 552-553.

Лобай Данило. Українська преса в Канаді. Юв. альманах «Свободи», стор. 168-175.

Лобай Данило. Українська преса в Канаді. Ювілейний альманах «Українського голосу» на 1960, Вінніпеґ, 1959, стор. 130-140.

Лукашевич Оксана. Вартісна публікація (новий «Бюлетень» — «ППВ»). «Гомін України», 1963, ч. 14; «Свобода», 1963, ч. 74.

Луців Василь. Від рукопису до

журнала. «Життя і школа», Торонто, 1961, ч. 11-12, стор. 1-7.

Луцький Юрій. Дещо про початки «Анналів» (вид. УВАН у ЗДА). «Українське слово», Париж, 1960, ч. 974, стор. 3.

М. Л. «Літературно-Науковий Вісник», «Вісник» і вісниківці. Календар-альманах «Гомону України» на 1957 рік. Торонто, 1956, стор. 67-73.

Маг. Українська преса між двома окупаціями. «Життя в таборі» (Ріміні), 1946, ч. 131-144, стор. 8-11. (За «Українським вісником»).

Мазурик Гр. Моя 30-літня співпраця з «Канадйським фармером». Календар «Канадйського фермера» на 1963, стор. 29-31.

Макух Іван. На народній службі. Детройт, 1958; стор. 246-249; преса в Західньо-Українській Республіці.

Мартинець В(олодимир). Українська націоналістична преса. Див. Організація Українських Націоналістів 1929-1954. Видання 1-ої Української Друкарні у Франції. Париж, 1955, стор. 229-246.

Марченко Іван. «Наш клич» — «Українська Думка». (Коротка історія). «Українська Думка», 1956, ч. 43, стор. 3.

Мацієвич Степан. 20-річчя «Українського життя». «Українське життя», Торонто, 1961, ч. 45, стор. 4.

Мих(айло) Орлецький. Редактор журналу «Дзвін». «Річник Студентського кружка при Українським інституті св. Івана». Едмонтон, 1951, стор. 10.

Мишуга Лука. Шістдесятріччя «Свободи». Юв. альманах «Свободи», стор. 5-8.

Мицєві пресові органи при українських православних парафіях. «Українське православне слово», 1962, ч. 10, стор. 10.

Мох Олександр. Два призабуті часописи. «Америка», 1955, ч. 121. (Про щоденник «Нова Рада» й тижневик «Правда», Львів, 1919).

Н. Н. Соціалістична і комуністична преса в Канаді. «Пропамятна книга Українського народного дому», Вінніпег, 1949, стор. 599-601.

о. Назарко Іреней. ЧСВВ. Могутність преси. «Слово доброго пасти-

ря», Нью-Йорк, 1953, ч. 2. (На стор. 30-32 короткий перегляд пресових видань оо. Василіянів).

Наріжний Симон. Українська преса. У збірнику «Українська культура». Курс лекцій. Вид. УТГІ (вид. 2). Регенсбург-Берхтесгаден, 1947, стор. 111-127.

«Неділя», 1946, ч. 53, — присвячене українській пресі.

Нест(оро)вич В. Українська кооперація і її преса. «Наш контакт», Детройт, 1958, ч. 26, стор. 3-4.

Німчук Іван. Історія української преси. «Неділя», 1948, чч. 116 і 127. (116 — про українські часописи, видавані пресовою службою австрійського міністерства війни в час першої світової війни; 127 — критика праці А. Животка).

Німчук Іван. «Нове слово». «Українські вісті», Едмонтон, 1953, чч. 46-49.

Німчук Іван. «Нове слово» — перший український популярний щоденник у Львові (1912-1914). Едмонтон, Альберта, 1954, 16^о, стор. 35+(1). (Відбитка з «Українських вістей»).

Н(овицький) О(сип). Про один ювілей і одну прикру справу. (Думки з приводу появи тижневика «Змаг» та його наслідників). Альманах «Гомону України» на 1963, Торонто, 1962, стор. 159-165. (Про спортові часописи: «Змаг» 1937-38, «Гарт» 1946, «Спортові вісті» 1955-56, «Спортовий репортер» та «Спортовий бюлетень»).

Оглядач. Українська періодична вільна преса. «Українські вісті», Новий Ульм, 1949, ч. 1, стор. 5.

Орлецький Мих(айло). Редактор журналу «Дзвін». «Річник студентського кружка при Українським інституті св. Івана». Едмонтон, 1951, стор. 10.

Падох Ярослав. Стрийська подруга «Свободи». Юв. альманах «Свободи», стор. 214-218. (Про газету «Стрийська думка»).

Пам'яті Д. Пристая (Старуха). «За синім океаном», Нью-Йорк, 1962, ч. 2, стор. 28.

Парафіяльні видавництва нашої Церкви. «Українське православне слово», 1953, ч. 8, стор. 17.

о. Пащак Е. ЧСВВ. Великий апостол українського народу. У 60-річчя жовківського «Місіонаря». Календар «Світла» на 1957 рік, в-во оо. Василян, Торонто, 1956, стор. 161-167.

П-ко Б. З історії газети «Вільна думка». Альманах «Новий обрій», ч. 2, в-во «Ластівка». Мельбурн-Аделаїда, 1960, стор. 221-224.

Показчик змісту «Трибуни Українського союзу» за 1955-1959. «Свобода», 1950, 144.

Помер Д. Я. Пристай. «Українське слово», Вінніпег, 1962, ч. 9, стор. 6; «Українське життя», Торонто, 1962, ч. 10, стор. 3.

о. Попович Дамаскин. Видавництва і книгарня Отців Василян у Канаді. «Українські вісті», Едмонтон, 1952, ч. 45.

Поронюк М. Десятиліття (1945-1955) української преси на чужині. «Український голос», 1955, ч. 43, стор. 5.

Порський В(олодимир). Вільна українська преса в 1945 році. «Наше життя», 1946, додаток ч. 2 до ч. 4 (36), стор. 2-5.

Порський В(олодимир). Українська еміграційна преса (після другої світової війни). Юв. альманах «Свободи», стор. 209-213.

Початки «Нового шляху». Ювілейна книга «Нового шляху», Вінніпег, 1956, стор. 13-28.

Преса в УГА. «Українське слово», Буенос-Айрес, 1960, ч. 40.

50 років служби українцям в Канаді. «Канадський фермер», 1953, ч. 48.

Роберт-Ковалевич Ів(ан). До історії часопису «Євангельський ранок». «Євангельський ранок», Детройт, 1961, ч. 941-942. (Про «Ранок» та «Канадський ранок»).

Рудий Євген. УСС-и і їхня преса. «Гомін України», 1958, ч. 10, стор. 3.

Саварин Ніль. Українська преса в Канаді. Передруки із «Пропамятної книги» 1941; «Поступ» 1962, чч. 26-29; «Наша мета» 1962, чч. 30-33, стор. 3.

Семмо Олександр. «Наша Зоря». «Америка», 1953, чч. 141-143 і 145.

Сирник І. Г. «Український голос». «Пропамятна книга Українського

дому у Вінніпегу». Вінніпег, 1949, вел. 8^о, стор. 849-855.

Сирник І. Г. «Український голос» в перших роках. Ювілейний альманах для відмічення 50-ліття праці «Українського голосу» 1910-60, стор. 38-57.

С-ко. Розмова про «Неділю». «Неділя» 1946, ч. 53.

Соколович Ол(ександр). Причинки до історії української преси в Америці. «Віблос» 1958, ч. 12 (44), стор. 6-7. (Про часописи о. А. Гончаренка „Alaska Herald“ і «Свобода»; о. Івана Волянського — «Америка» 1886-1960, о. Гр. Грушки — «Свобода» 1893.

Сокульський Д. Ю. Українська преса в Канаді в рр. 1953-1957. «Свобода» 1958, ч. 93. Передруки: 1) «Канадський фермер» 1958, ч. 21, стор. 4; 2) «Новий шлях» 1958, ч. 44, стор. 3.

С(оло)вей Д(митро). Показник статей, заміток, рецензій тощо, що їх вміщено в кварталнику «Вільна Україна» за п'ять років (у числах 1-20 за 1954-1958 роки). Детройт, 4^о, стор. 1-17.

(Соловей) Д. Ф. Русифікація партійних часописів на Україні. «Вільна Україна», ч. 20, 1958, стор. 75-79.

Студентські періодичні видання. «Вісті українського архіву-музею», Балтімора, 1962, ч. 3, стор. 3-12. (Спис українських студентських часописів, що зберігаються в архіві-музеї).

Ступницький В. Українська преса в Австралії. «Вільна думка — Український шлях», Сідней, 1957, ч. 1 (2) 388 (9), стор. 3.

Тимчасовий реєстр українських періодиків, що появилися на еміграції в Німеччині, включно з Австрією, в рр. 1945-1950. Вид. ЦПУЕ, Мюнхен, 1950, стор. (6).

Тираж української преси в Америці. «Новий світ», Нью-Йорк, 1953, ч. 6. (За статтю Ярослава Чижя в альманаху «Свободи»).

Тищенко-Сірий Юрій. Перші українські масові політичні газети. «Село» і «Засів». «Літературно-науковий збірник». Вид. УВАН. Вип. І. Нью-Йорк 1952, стор. 128-147 і окремо — 22 стор.

Томашевський Тома. До початків «Канадійського фермера». Календар «Канадійського фермера» на 1963, стор. 20-25.

Трачук А(ркадій). Періодика на Волині в рр. 1941-1944. «Літопис Волині», ч. 3, Вінніпег, 1956, стор. 100-101.

(Трачук Аркадій). Преса в Райхс-комісаріаті України. (Доповідь на науковій конференції секції Книгознавства УВАН у Нью-Йорку). «Українські вісті», Новий Ульм, 1954, ч. 17, стор. 3.

Указатель периодических изданий эмиграции из России и СССР за 1919-1922 гг. Институт изучения истории и культуры СССР. Мюнхен 1953, вел. 8^о, 165 стор. (Исследования и материалы, серия 2, № 6).

Українська католицька преса вільного світу. «Поступ», 1962, ч. 5.

Українська преса в Америці. «Канадійський фермер», 1953, ч. 36, стор. 4. (За «Свободою» та «Новим світом»).

Українська преса в Канаді. «Пропам'ятна книга Українського народного дому», Вінніпег, 1949, стор. 597-599.

Українська преса поза СССР. «Народна воля», Скрантон, 1949, ч. 9, стор. 3.

Український голос. 1910-1960. Півстоліття на службі народу. «Український голос», 1960, ч. 11 (присвячене 50-літтю існування цього часопису).

Українські часописи в ЗДА. «Біблос», 1957, ч. 11 (31), стор. 10-16.

Фокиан Василь. Українські видання (в Австралії). «Вільна думка», 1959, стор. 6.

(Цегельський Логгин). Тридцять дев'ять літ «Амеррики». «Америка» 1950, ч. 1.

Чапленко Василь. Недільне видання «Свободи». Юв. альманах «Свободи», стор. 121-123.

Чернецький Антін. «Історія преси» Животка. «Неділя», 1947, чч. 91, 93 і 105. (Гльоси до «Історії преси»).

Чернов Павло. Преса УРСР за минуле десятиліття. «Сучасність», 1962, кн. 3, стор. 73-84.

Чиж Я(рослав). Пів століття української преси в Америці. Календар Українського Робітничого Союзу на 1939. Скрантон, 1938, стор. 117-128. (Показчик за роки 1886-1938. У Животка пропущений).

Чиж Я(рослав). Чужомовна преса в Америці. Юв. альманах «Свободи», стор. 129-133.

Чубатий Микола. Перша українська преса 1918 р. в окупованім поляками Львові. «Америка», 1960, ч. 228. (З листом д-ра Л. Ганкевича в цій справі).

Чубатий М(икола). Перші українські часописи під польською окупацією у Львові. «Америка», 1955, чч. 130 і 131.

Чубатий М(икола). Українська англomовна інформативна служба. Юв. Альманах «Свободи», стор. 134-136.

Чубатий Микола. Українська інформативна служба. «Америка», 1955, чч. 119-122. (Про «Ukrainian Quarterly»).

Чужинецькі часописи у двох мовах. «Пропам'ятна книга Українського народного дому», Вінніпег, 1949, стор. 596. («Український голос», «Канадійський фермер», «Канадійський русин» і «Ранок» від 6. XI. 1918 до 16. IV. 1919, коли ці часописи почали виходити знову тільки по-українськи).

Шанковський Л(ев). Підпільна преса в Україні. Юв. альманах «Свободи», стор. 187-196.

Шанковський Лев. Похідні групи ОУН. Мюнхен, 1958, стор. 308-309. (Підпільна преса на Україні, видана ОУН в 1941-1944).

Шанковський Лев. Спроба бібліографії українських підпільних видань в Україні за час від 1945-1950. Календар «Провидіння» на 1952. Філадельфія, 1952, стор. 113-131, а також окремо: УПА та її підпільна література. Філадельфія, 1952, 8^о, 19 стор.

о. Шевчук Володимир, ЧСВВ. Українська преса у вільнім світі. Календар «Світла» на 1956, в-во ОО. Василян, Торонто, 1955, стор. 145-150.

Шістнадцять років самовідданої

праці. (З приводу припинення паризького тижневика «Українець»). «Шлях перемоги», 1960, ч. 49.

Шумейко Степан. Український тижневик. Юв. альманах «Свобода», стор. 104-110.

Ювілей «Світла». «Наша мета», 1958, ч. 31, стор. 2.

Юр. Преса в Україні. «Українське слово», Париж, 1960, стор. 5.

Які українські газети й журнали кольпоровано в 1952 р. на терені Ст. Павло (Бразилія). «Америка», 1953, ч. 167.

*

Ayer N. W. and Son's. Directory Newspapers and Periodicals 1962. William F. Mc. Collister, Editor. (Philadelphia, 1962). На стор. 1382 — Ukrainian (Ruthenian).

Catholic Press Directory. Official media reference guide to Catholic newspapers and magazines of the United States and Canada Publisher: the Catholic Press Association of the United States. Editor: Very Reverend Monsignor John S. Randall. New-York, 4^o. (Виходить щороку від 1923. Реєструє також католицьку пресу різних національностей США й Канади, в т. ч. і української).

Chyz Yaroslav J. 225 Years of the U. S. Foreign Language Press. Notes on its Influence, History and Present Status. American Council for Nationalities Service. New York, 1959, 4^o, стор. (11).

Directory of American Organizations of Exiles from the USSR — East European Fund. Inc. New York, 1952, 8^o, стор. 192. (Ukrainian Publications — стор. 104-106; Carpathian Publications — стор. 141-142).

Doroshenko Wolodymyr. Ukrainian Press in the USA. W. Weresh, Guide to Ukrainian-American Institutions, Professionals and Business. New York, 1955, стор. 181-190.

Foreign Language Publications in the United States. United States Foreign Language Press. Newspaper and Periodical Lists Compiled January 1962 by American Council for Nationalities Service, New York 1962, 4^o, стор. 113). (Carphato-Russian Publications

— стор. 12-13; Ukrainian Publications — стор. 104-108).

Goy Peter. Bibliography of reference Materials for Russian Area Studies. New York 1962 (стор. 39-44; Periodical Publications of the USSR; стор. 45-55; Newspaper and Periodicals published by the emigrass from the USSR).

Hunter Edward. In many Voices Our fabulens Foreign — Language Press. Publisher: Norman College, Norman Park, Ga, 1960.

Horecky Paul L. Preliminary checklist of Russian, Ukrainian and Belorussian Newspapers published Since January 1, 1917. United States. Library Congress. Slavic Division. Washington 1952.

Ilnytzkyj Roman. The Free Press of the Suppressed Nations. Augsburg 1950. Publisher: Association of Free Press of Central and Eastern Europe, Baltic and Balkan States in Germany.

Macrouch F. A. Ukrainians in North America Business Year Book (пізніше під назв. Ukrainian Year Book and Ukrainians of Distinction). Compiled and published by F. A. Macrouch. The Ukrainian Business Directory. Winnipeg, Canada. 4^o. Виходив від року 1943 до 1959. В 1949-1959 співпрацювали в цьому річнику д-р Яр. Рудницький і проф. Павло Юзик. Річник нотував українську пресу в Канаді й ЗДА.

Prokoptschuk Gregor. Ukrainer in München und in der Bundesrepublik. Band II. München, 1959. (Стор. 84-87: Die Ukrainische Presse in der Bundesrepublik).

Shankovskyy Leo. Ukrainian Underground Publications in the USSR (1945-51). 1) „Ukrainian Quarterly“, New York, vol. VIII, 1952, N 3, pp. 225-238; 2) «Свобода», 1952, чч. 234, 341, 347; 1953 — чч. 5, 10 (англомовні числа „Ukrainian Weekly“, 1952 — 50-52; 1953 — 1, 2).

Shumejko Stephen. The Story of „Ukrainian Weekly“. «Свобода» the Ukrainian Weekly Section. 1953, Sec. II, N 95, 100 і 105.

Slavica Canadiana. Compiled by J. B. Rudnyckyj (and D. Sokulsky, L. I.

Strochovsky, V. Turek, C. H. Bedford, I. Kirschbaum, H. F. Chanal, I. Avakumovic). Published by Ukrainian Free Academy of Sciences. Winnipeg. Серія „Slavistica“. Роки 1951-1961. Slavistica NN 15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 39, 42, 45. Вінніпег 1952-1962.

Sydor Czartorysky N(icholas). Ukrainian Americana. A selected Bibliography of Ukrainian Books and Pamphlets, published in USA. 1956. «Біблос» 1957, ч. 11 (31). (На стор. 10-16: Newspapers and Periodicals).

Ulrich's Periodicals Directory. A classified guide to a selected list of cur-

rent periodicals, foreign and domestic. 9 Ed. Edited by Eileen C. Groves. RR. Bowker Company. New York, 1959.

Ukrainica Canadiana. Ukrainian Free Academy of Sciences. Series Bibliography. Winnipeg. Compiled by I. B. Rudnyckyj and d. Soculsky. NN. 1-6. 1953-1958. Winnipeg, 1954-1959.

Узрук Paul. The Ukrainians in Manitoba. Toronto, 1953 (Про українську пресу в розділі 8-му. Рец. о. Роман Хом'як ЧНІ: «Логос», том VIII, кн. 3, стор. 214-219.

Володимир ДОРОШЕНКО

Безбарвна і недокінчена праця

О. О. НЕСТЕРЕНКО, *Розвиток промисловости на Україні*. Т. I. Ремесло і мануфактура. Київ, В-во АН УРСР, 1959, 495 стор.; т. II. Економічна підготовка великої жовтневої революції. Київ, В-во АН УРСР, 1962, 578 стор.

Історичне дослідження розвитку української промисловости не належить до популярних тем у тематичних плянах наукової роботи в УРСР. Абстрагуючися навіть від політичних умов, що, як відомо, унеможливають написання об'єктивної наукової праці, немаловажну роллю в цьому відношенні відіграють також інші чинники. На увазі треба мати тут у першу чергу неприступність для українських дослідників більшости матеріалів, які появились за кордоном, як і також своєрідна «цензура» опублікованих праць у 20-их роках. Крім, очевидно, М. Грушевського, в новітній економічній літературі, що появилася в 50-роках, нічого не згадується про Михайла Слабченка, Й. Гермайзе, М. Тищенко, О. Оглоблина, В. Барвінського, В. Романовського, В. Юркевича та інших дослідників історії народного господарства України. Майже єдиним винятком є особа Дм. Багаля, що його вільно обережно цитувати, та ще декіль-

кох представників передреволюційного періоду, як, наприклад, Тугана-Барановського.

Тому з великою цікавістю чекали ми на появу солідної праці Олексія Нестеренка, тим більше, що автор не новак у науковій роботі. Його перу належить історична розвідка про промисловість і робітництво України в кінці XIX — на початках XX ст.,¹⁾ як також багато статей і окремих розділів в економічних монографіях. Праця автора нас, на жаль, розчарувала. Дуже добре розуміємо, що офіційне становище Нестеренка як керівника Відділу Економіки АН УРСР ще додатково зобов'язує автора вкладатися в рамки офіційної партійної лінії. Це одначе не звільняє поважного дослідника від обов'язку критично розглянути існуючу літературу предмету та подати її інтерпретацію, хай і з позицій марксистської ідеології. Так одначе не сталося, і Нестеренко, за малими винятками, існуючу літературу просто промовчав. Але віддамо слово самому авторові, який у своїй передмові до

¹⁾ «Очерки по истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.», Москва, 1954.

першого тому досить вимовно ілюструє умови для дослідницької праці на Україні.

«При написанні даної монографії, крім класичних творів основоположників наукового комунізму та документальних матеріалів, використані твори і збірки документів дворянських і буржуазних істориків, в тому числі В. Я. Мякотіна. Виходячи з негативної оцінки Леніна, яку він дав поглядам цього „теоретика“, ми підійшли до його праць особливо обережно.²⁾ Критично використані також праці історика Д. М. Вантисш-Каменського, в яких є чимало викривлень в наслідок його неправильного ставлення до джерел. Ще більш критично і з великим обмеженням ми використали твори М. І. Костомарова, які у значній мірі пройняті ідеями української націоналістичної буржуазії... З таким самим підходом була використана й інша історична (не марксистська) література (Скальковський, Ригельман, Яворницький, Маркевич, і т. д.)»

До цього виправдання провідного українського історика-економіста слід би ще додати, що автор не тільки не використав багатої літератури 20-их років, в тому числі також і відомих марксистських істориків (Покровський, Яворський тощо), але також і польської літератури, що відноситься до його періоду (Кубалля, Равіта-Гавронський, Колтачковський та ін.). Вже не говоримо про західноєвропейську літературу, зокрема німецьку, та найновіших дослідників обговорюваної автором доби, як наприклад, фон Раух.³⁾ Треба визнати, що в цьому відношенні російські колеги Нестеренка мають більш незв'язані руки, щедро використовуючи в своїх працях передреволюційну російську і чужомовну літературу.

Але повернемося до обговорення змісту двох перших томів монографії Нестеренка.⁴⁾ У вступному розділі до першого тому Нестеренко загально характеризує існуючі передумови для промислового розвитку України, присвячуючи особливу увагу процесові «закріпачення» ко-

зацькою старшинною селянства, В дальших розділах, описуючи розвиток дрібних промислів і кооперації, автор подає цікавий архівний матеріал для розвитку галузей виробництва. Досить докладно описує Нестеренко розвиток залізрудного виробництва, дрібного виробництва по обробці волокнистих речовин, скляне виробництво, виробництво паперу, соляні промисли, виробництво будівельних матеріалів та ряд галузей, зв'язаних з переробкою сільсько-господарської продукції. Досить скупо, а подекуди і невірно представлений в автора процес виникнення цехових організацій на Україні, хоч ця тема була досить широко опрацьована Клименком у 20-их роках.⁵⁾ Автор подає досить багато деталей про кількісний і якісний склад ремісників, розподіл ремесла в окремих районах України та їх умови праці.

Дуже багато уваги присвячує Нестеренко питанню взаємозв'язку і розвитку різних соціально-економічних форм та структури промислового виробництва, зокрема у від-

²⁾ Перу російського історика Мякотіна належить ґрунтовна праця «Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв.», що разом з працями Слабченка творить базу для вивчення економічної історії України. Очевидно, Слабченка автор у своїй праці зовсім не згадує.

³⁾ Праці німецького дослідника представляють особливий для нас інтерес. Багато цікавого матеріалу знайде читач у двох працях: „Moskau und der Westen im Spiegel der schwedischen diplomatischen Berichte der Jahre 1651-1655“, *Archiv für Kulturgeschichte*, Bd. 34, Heft 1 (1951) і „Moskau und die europäischen Mächte des XVII Jahrhunderts“, *Historische Zeitschrift*, Bd. VIII (1954).

⁴⁾ Праця Нестеренка запроектована в трьох томах. Третій том охоплюватиме розвиток української промисловості за радянський період.

⁵⁾ П. Клименко. «Цехи на Україні. Суспільно-правні елементи цехової організації». Київ, в-во УВАН, 1929.

ношенні до мануфактур. Також і в цьому відношенні не має автор змоги використати літератури (хоча б праць О. Оглобина), а знову ж розвиток фабрично-заводського виробництва фактично обмежено характеристикою тільки двох галузей: вугільної і металургійної промисловости. Цікаво відзначити, що в численних рецензіях, що появились в радянських журналах,⁶⁾ наводиться мало критичних завваг, і, вихваляючи працю як велике досягнення радянської науки, рецензенти обмежуються звичайно тільки другорядними проблемами. До таких проблем належить, наприклад, незадовільне насвітлення автором питання про форми власности у мануфактурному виробництві.

На нашу думку, використання автором багатого архівного матеріалу вже саме собою представляє поважну наукову вартість, чого, як зазначували ми попередньо, не можна сказати про використання літератури предмету, тобто друківаних раніше праць. Не можна також погодитися з деякими висновками автора. Не будемо тут входити в справи чисто політичної натури, як, наприклад, характеристика гетьманату чи окремих українських державних діячів (зокрема Виговського і Мазепи) та їх законодавства. Автор не наводить жодного наукового обґрунтування для своїх тез і, оперуючи пропагандивними фразами, не подає жодних джерельних даних (хоча б текстів гетьманських універсалів, розпоряджень полкової старшини тощо, що свого часу робив Слабченко). Не підводить також автор наукової бази під свої твердження у відношенні до царської економічної політики на Україні, вкладаючись повністю у відомі «тези» з нагоди 300-ліття ювілейних святкувань у Москві. Так, для прикладу, насвітлення кріпосницьких відносин, зокрема ролю козацької старшини, представлено з

грубою тенденційністю, на що, до речі, звернув увагу навіть Вірник. Перелік заходів козацької старшини (вирваних з контексту) про вимоги виконання «послушеньства» з боку посполитих, а згодом і козаків це не є ще панщина, і в цьому відношенні удокументована аналіза ролі російських чинників на Україні дала б більш об'єктивну картину.

У другому томі своєї монографії Нестеренко розглядає розвиток промисловости від реформи 1861 року до жовтневої революції. Вузловими питаннями для обговорюваного періоду вважає автор такі справи:

а) Висвітлення закономірностей розвитку промисловости, особливої кожної її галузі; економічної політики, яку провадив царський уряд щодо промисловости на різних етапах її розвитку; виникнення монопольних об'єднань та їх ролі в економіці країни.

б) Дослідження становища пролетаріату в різні періоди промислового циклу і політичного життя країни; процесів абсолютного і відносного зубожіння пролетаріату.

в) Показ робіничого руху, визрівання основних суперечностей капіталізму, які неминуче вели до соціалістичної революції.

Зразу ж треба відмітити, що якщо ролі монопольних об'єднань на Україні є дуже детально представлена з багатим статистичним матеріалом, то у випадку окремих заходів царського уряду Нестеренко знову ж обмежується малопереконливими пропагандивними загальниками. До речі, авторові належить сумна першість (якщо говорити про поважних дослідників) у справі категоричного заперечення існування економічного колоніалізму на Україні. Обґрунтування цієї важливої тези в автора дуже бідне, мовляв, жодного економічного колоніалізму на Україні не було, бо трудящих в однаковій мірі визискували російські і українські дворяни, поміщики і капіталісти... Говорячи загальною мовою про митну політику царизму, автор вважає, що в основному була вона корисним явищем у по-

⁶⁾ Окремо треба відмітити досить обширну рецензію Д. Вірника на перший том. Див. ж. «Економіка Радянської України» ч. 6 (1959).

чатковий період розвитку фабричної промисловости, вбачаючи в ній реакційні риси тільки починаючи з кінця XIX ст. Тобто йдеться тут про митну політику російського уряду у відношенні до ролі монопольних об'єднань, коли то, мовляв, митна політика царату затримувала економічний розвиток країни і, погіршуючи становище трудящих, служила лише інтересам казни і верхівки фінансової олігархії... Питання фінансової політики російського уряду у відношенні до української промисловости в автора цілково промовчане.

У книзі наводиться багато фактичного матеріалу для розвитку поодиноких промислових галузей України, зокрема вугледобувної, залізничної, металургійної, машинобудівельної, соляної і хемічної промислових галузів. Багато менше уваги присвячує автор розвитку промислових галузів, зв'язаних з сільським господарством, а вже зовсім незадовільно представлений історичний розвиток цукрової промисловости. Із зрозумілих причин непропорційно велику частину праці присвячено висвітленню робітничого питання, як також і певних подій з виразним політичним забарвленням. Окремо обговорюється економічна криза в 1900-1903 рр., революція 1905-1907 рр., події світової війни тощо. Цікаві подробиці наведено про будову залізниць на Україні та їх ролю у розвитку промисловости. Дуже шкода, що автор не розглянув при цій нагоді питання тарифної політики у відношенні до народного господарства України, що могло б поважно підважити основні тези Нестеренка.

У загальному, не зважаючи на багатство використаного архівного матеріалу, другий том праці Нестеренка нас розчаровує, може, ще в біль-

шій мірі, як перший. Не будемо повторювати тут політичних інтерпретацій автора, бо вони нічим не різняться від висновків поданих у першому томі. Ідеться нам тут у першу чергу про структурну побудову самої праці. Читаючи матеріали автора про виробництво більших промислових заводів, округляють обрахунки касових звітів монопольних об'єднань чи докладні статистичні дані про порайонне розміщення дрібніших галузей промислового виробництва, маємо враження, що автор частинно розгублюється в деталях чи, може, навіть свідомо прикриває цими деталями неспроможність подати аналітичну картину цілісного історичного розвитку української промисловости. У багатьох випадках статистичний матеріал поданий у спростому вигляді, без належної обробки, і читач може мати враження, що йдеться тут про економічну характеристику будь-якого з районів європейської Росії, а не про господарський організм національної спільноти. Історичного процесу у розвитку української промисловости, що має свої питоменності, як зрештою і російська економіка чи будь-який інший господарський організм, національної спільноти автор не добачає і, мабуть, розглядати не може. У цьому відношенні Нестеренко дбайливо обминає всі дразливі справи російського законодавства, що не вкладаються в наперед визначені політичні рамки праці та могли б збудити хоча б найменші підозріння у політичній благонадійності автора. У висліді, не зважаючи на багатство використаного фактичного матеріалу, праця Нестеренка безбарвна і недокінчена, а труд талановитого дослідника у великій мірі змарнований.

Богдан ВІНАР

НОТАТКИ

«Кобзар» 1860 року з поправками Шевченка

У Шевченківські дні цього року Музей-Архів Української Вільної Академії Наук у США мав можливість під час конференції пам'яті поета демонструвати дорогоцінну пам'ятку — «Кобзар» 1860 року з власноручними поправками Шевченка.

«Кобзар» цей колись належав Григорієві Честаховському, маляреві і приятелеві Шевченка, відомому тим, що віддав останню прислугу поетові, поховавши його на Чернечій Горі, біля Канева.

Про приналежність цього «Кобзаря» Честаховському свідчить напис українською мовою, зроблений на книзі приятелем Честаховського А. Н. Плацендарем, про якого не маємо ближчих відомостей. За деякими згадками в цьому написові можна здогадуватися, що Плацендар був службовцем у маєткові Тарновських Качанівці. Великий шанувальник Шевченка, якого називає «нашим батьком української музи», Плацендар, можливо, мав відношення до перевезення з Петербургу труни Честаховського в 1893 році і до поховання його в качанівському парку, у високій козацькій могилі з хрестом, на зразок Шевченкової могили під Каневом. Принаймні Плацендар згадує про це у своєму пам'ятковому напису на «Кобзарі».

Плацендареві у спадок від Честаховського дісталось виключної цінности майно: згаданий «Кобзар» 1860 року і десяток старих оригінальних фотографій 60-70 років: Шевченка, Костомарова, братів Лазаревських, самого Честаховського в різному віці та селянської дівчини Марусі, яку в 1861, після похоронів Шевченка Честаховський вивіз з-під Канева до Петербургу. Ці унікальні фотографії ніколи не бу-

ли ще опубліковані, дві різного віку Костомарівські фотографії мають його автограф і дарчий Честаховському напис.

Але ще більшу цінність має «Кобзар». Добре збережений, опрацьований і коричневу шкіру, він був підготований, очевидно самим Шевченком, комусь в дарунок. Дарчого напису Шевченка на ньому нема. Зате на кількох сторінках власною рукою Шевченко поробив свої поправки і повідновлював рядки, викреслені цензурою.

Виправлення тексту в цьому примірникові торкнулося лише трьох творів: «Тарасова ніч», «Наймичка», «Псалом 81».

Деякі з цих поправок дають нові, зовсім невідомі варіанти. Наведемо лише один приклад. В поемі Тарасова ніч у рядку «козак ляха знайде» Шевченко замінив слово «ляха» на «пана»:

Козак пана знайде,
а далі, замість «з поляками биться», переписав:

З шляхтичами биться.

Обидві ці поправки не зустрічаються ні в одному з досі виявлених варіантів, і тому в усіх дотеперішніх публікаціях «Тарасової ночі» знаходимо лише: «козак ляха знайде», «з поляками биться». Таким чином Шевченкова спроба перенести наголос з національного моменту на соціальний у цьому творі залишається тільки в досі невідомому примірникові Честаховського і тому не могла бути використаною в текстологічній літературі. Детальна текстологічна аналіз всіх поправок Шевченка в цьому примірникові подається в 10 числі річника «Шевченко», що його рік-річно випускає Інститут Шевченкознавства Української Вільної Академії Наук у Сполучених Штатах Америки.

Примірник Честаховського показує, що Шевченко не довів виправлення текстів до кінця. Між другою і третьою сторінками було вишито два білих листки очевидно для того, щоб вписати ті 73 рядки, що їх викреслила цензура з поезії «Думи мої, думи». Такі ж два листки вставлено було і перед «Гайдамаками» для викресленого цензурою «Вступу» до цієї поеми. Всі чотири листки залишилися чистими.

Унікальність примірника Честаховського підкреслюється ще й тим, що в ньому замінено портрет Шевченка на інший. В усіх до цього часу виявлених «Кобзарях» 1860 року знаходиться репродукція портрету поета роботи Михайла Мікешина. В примірнику Честаховсько-

го, замість нього, вставлено репродукцію відомої фотографії Шевченка останніх років, де поет знятий стоячим на весь зріст у кожусі, смушковій шапці і з ціпком у правій руці. Треба думати, що ця заміна зроблена була теж ще самим Шевченком, оскільки йому мусіла належати вставка чистих листків для доповнень перед опрацюванням книги.

«Кобзар» цей був виявлений українцям ще в 1929 році в одній югославській родині, яка зберегла його, хоч і не розуміла його цінності. Нові українські власники лише в минулому році переслали цю дорогоцінну пам'ятку разом з рідкими фотографіями до Америки.

В. П.

Єврейська рецензія

В гебрайському театральному журналі «Вамаг» («Сцена»),*) який появляється в Тель-Авіві і редактором якого є Ізраель Гор, надруковано рецензію на видану в 1961 році в Нью-Йорку книгу Володимира Винниченка «Пророк та невидані оповідання». Автором рецензії є проф. Дов Садон, який у Єрусалимському університеті викладає мову їдиш.

На вступі рецензент коротко з'ясовує політичну, державницьку та публіцистичну діяльність Винниченка від початку революції 1917 року, згадавши при цьому, що він очолював перший уряд України і був редактором «Робітничої газети» в Києві. В дальшому автор докладніше зупиняється на літературній творчості Винниченка, який з 22 року свого життя почав писати реалістичні оповідання з сільського та

маломістечкового життя, щоб після цього перейти до психологічних повістей та драм, а на кінець — до фантастики та утопії.

Рецензія займає сім з половиною журнальних сторінок, де докладно скоментовано Винниченкового «Пророка», при чому для ілюстрації подані переклади з цього твору гебрайською мовою. При цій нагоді рецензент обговорив також статтю Григорія Костока («Сучасність», ч. 6 за червень 1962), в якій була проаналізована праця Святослава Гординського, присвячена творчості Винниченка (Нью-Йорк, 1953).

Додаткова інформація для українського читача: Д. Садон — уродженець західноукраїнського містечка Броди — знає дуже добре українську мову та літературу. Незабаром має появитися його літературознавча праця гебрайською мовою про Івана Франка.

*) „Вamah“, Theatrical Review, Nr. 15, 1962.

Йосиф ШВАРЦ

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Ще до проблеми двох батьківщин

Двічі прочитав я статтю п. Юрія Луцького в «Сучасності» (ч. 3 за березень 1963) — «Ще до проблеми двох батьківщин» і не дуже то зрозумів становище автора.

Насамперед ясно, що відчуження і ступенева денационалізація — це процеси природні, які однак можуть мати різний темп. Найкращим доказом є євреї, які, хоч лід фірмою релігії, зберегли свою національну ідентичність на протязі тисячоліть, не зважаючи навіть на факт, що расово вони таки добре мішалися, доказом чого є немала кількість си-ньооких серед них. Однак одночасно євреї, перебуваючи навіть у гетто, зуміли цілковито включитися в культурне життя різних народів — не тільки імітативно, але також і творчо. Вистачить нагадати їхню велику роллю в різних ділянках науки, мистецтва та літератури.

Поглиблювати свої знання і розуміння духовости та культури інших народів, а ще більше творчо і своєрідно переносити їх на рідний ґрунт, ні в якому випадку не вимагає того, щоб занурюватися і втрачати себе в чужому середовищі. Навпаки, якщо людина зірве зв'язок із своїм світом, вона цілковито пропадає для власного народу так, як пропало багато наших людей у польському та російському морях. Що дали для німецької культури ті тисячі німців, які втопилися в морях інших народів?

Слабкість нашої еміграції лежить передусім у тому, що вона мала за своєю кількістю. З малої кількості годі сподіватися багато корифеїв. Крім цього, наша матеріальна нужда спричинює, що наші найкращі люди змушені «шукати хліба» в чужих, і то на їхній службі, при чому втрачають свою національну ідентичність. Де поділися Гоголі, Короленки та їм подібні? Де Матейки, брати, які малювали «Рацлавце» і, наприклад, Лободовські? Всі вони поринули в культури чужих народів

і збагатили виключно ці народи.

Слабкість нашої еміграції лежить ще в тому, що з дому (зокрема із Західної України) вона винесла великий вантаж — на українському заході віками процвітали догматизм та обскурантизм. Тому годі сподіватися відкритих і щирих дискусій, коли в усіх наших редакціях панують «ідеологічні табу» і строга, престога цензура! Ми всі нарікаємо на радянську цензуру та схоластику, а самі — тут, на еміграції — доводимо це саме аж до апогею. Вистачить найменшого «відхилення від лінії» і людина... цілковито ізольована. Мало того, вона буде систематично ब्लюкована. «Редагування» кожного слова на шаблон редактора — це в нас закон. Алеж це смерть індивідуальности! Спробуйте надрукувати щонебудь вільнодумне (не кажу вже про антицерковне чи антирелігійне)!

Захід дає свободу також помилятися. В нас за такі речі карають не менше, ніж на Радянщині. Різниця лежить тільки щодо спроможности стосувати терор. Якби можна, то не одного давно вже «пустили б в расход».

Справжній вклад у культуру завжди зв'язаний з групою — з народом. Коли людина переходить до іншого народу, вона пропадає для власного народу, з якого походить. Що можуть нам дати люди, які ввійдуть у духовість американців чи канадців? Люди, які навіть змінять свої прізвища і творитимуть для цих народів та їхньої слави? Якими шляхами мала б спливати благодать на український народ від таких творців? Цю метафізику мені важко збагнути.

Я ні в якому випадку не бачу потреби або причини затрачатися в чужих морях, щоб засвоїти чужої вартості, а ще менше — щоб творчо переносити їх на рідний ґрунт.

Я особисто прожив на рідних землях ледве 12 років із моєї шістдесят-

ки; я виховувався на «істинно руського» і під австро-німецькими впливами. «Галицький дух» був і залишився для мене чужим. Дивним збігом обставин я, не маючи в молодості жадних зв'язків з англійською духовістю, якраз у ній знайшов найбільшчі елементи для себе. Але поборюючи чужі виховні впливи, я ніколи не відчував потреби втрачати свою національну ідентичність. Признаюся щиро: багато-багато духових вартостей, свої найкращі зворушення я дістаю таки від нашої «бідноти» культурної.

Мені здається, що належним гаслом нашої еміграції повинно залишитися: якнайдовше та якнайсильніше спинювати денаціоналізацію, але при цьому якнайглибше пізнава-

ти та засвоювати культурні вартості тих народів, серед яких ми живемо; за всяку ціну ламати кордони, що відділяють нас від рідного ґня, викорінювати обскурантизм, догматизм і нетолерантність між нами і нашими братами на рідних землях, засвоювати сучасні духові українські течії на батьківщині і намагатися робити творчі синтети між світом зовнішнім і нашим на рідних землях. Замість паплюжити і відкидати все, що на рідних землях — «райт ор ронг» — твориться, пізнавати тамошню дійсність. Перефразую вислів Хруцова: «Далеко не все погане на Радянщині».

Роман МОГИЛЬНИЦЬКИЙ
(Танганьіка)

Доповнення до статті Осипа Кравченюка

В своїй праці «Шевченкіана німецькою мовою» («Сучасність», ч. 3 за березень 1963) Осип Кравченюк справедливо відзначає заслуги д-ра Остапа Грицай в ділянці німецьких перекладів поезії Т. Шевченка. Автор пише, що свого часу Альфред Енсен згадував про підготовку видання збірки перекладів Грицай із Шевченка, яка мала з'явитися під час першої світової війни. На цьому місці бажано дещо докладніше згадати про долю цього запланованого видання, про яке доводилося мені часто чути від покійного О. Грицай.

Отож Грицай переклав 120 поем та віршів з «Кобзаря», які мали з'явитися окремим виданням на кошти Союзу визволення України (СВУ) п. н. „Der Kobzare“. Частина цих перекладів друкувалася в німецькомовних періодиках „Ukrainische Nachrichten“ та „Ukrainische Blätter“. Грицай з великим жалем говорив про недбалість СВУ та Української культурної ради в Відні, які не спромоглися видати вже готову до друку збірку перекладів.

На цьому місці треба згадати, що Грицай переклав на німецьку мову Шевченкового «Варнака» („Der

Gebranntmarkt“), що мав з'явитися в 1944 році в бресьлавському видавництві «Остдойчер Ферляг». Однак цей переклад пропав у воєнній завірюсі.

Грицай переклав на німецьку мову також «Слово о полку Ігореві» („Das Lied vom Heereszuge Ihors“) і підготував до друку антологію української поезії німецькою мовою — „Anthologie der ukrainischen Dichtung“. Ця антологія обіймає поеми та вірші від І. Когляревського до О. Олеся.

Частина перекладів Остапа Грицай знаходиться в посіданні автора цих рядків, як також і весь архів покійного. Докладніші інформації про цей архів та перекладну творчість О. Грицай читач може знайти в моїй монографії «Остап Грицай — життя і творчість». Клівленд, США, 1960.

Бажаним було б, щоб українські культурно-освітні організації в Німеччині поцікавилися цією частиною архіву і призадумалися над можливістю видання «Кобзаря» та «Антології української поезії» в німецькому перекладі.

Любомир ВІНАР
(Болдер, Колорадо — США)

З М І С Т

Богдан Бойчук. Вірші для Мехіко	3
Ігор Костецький. День святого	10
Тереса Еспіноса. Солдат, кіт, книга	34
Іван Кошелівець. Чи передруковувати радянських авторів?	37
Андрій Жук. М. Русов і його батьки	44
Марко Антонович. Чи денационалізація справді необхідна?	74
Євген Онацький. По похилій площі	80
Критика і бібліографія. Показчик літератури про українську пресу (Володимир Дорошенко) — Безбарвна і недокінчена праця (Богдан Винар)	111
Нотатки. «Кобзар» 1860 року з поправками Шевченка (В. П.) — Єврейська рецензія (Йосиф Шварц)	124
Листи до редакції. Ще до проблеми двох батьківщин (Роман Могильницький, Танганьїка) — Доповнення до статті Осипа Кравченюка (Любомир Винар, Болдер, США)	126

Адреси наших представників

- Австралія:** Pokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist») —
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших
країн просимо надсилати без-
посередньо на адресу видав-
ництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

ДАРУНКОВІ ПОСИЛКИ ДО СРСР ВАЖЛИВЕ ПОВІДОМЛЕННЯ!

Як і досі, Ви можете через на-
шу фірму висилати з наперед-
оплаченим митом дарункові по-
силки до СРСР.

Як і досі, посилка може досяга-
ти 20 кг ваги.

Як і досі, Ви можете передати
нам посилки з Вами самими за-
купленим товаром або замовити з
наших багатих запасів.

Нове: згідно з найновішими роз-
порядженнями посилки не можуть
бути відправлені приватними осо-
бами, усі посилки контролюються
і відсилаються нами, також ми
оплачуємо мито.

Крім того є ще нова можливість
доостави посилок Вашій родині —
за Вашим замовленням, — а саме:
такі товари, як холодильники, ма-
шини до прання, кравецькі маши-
ни, мотоцикли, вельосипеди і ба-
гато інших товарів Ваші родини
можуть одержати в самому СРСР.

Вимагайте проспекти від:

LINDEX GmbH, München 27
Rauchstr. 5, Tel.: 48 16 27 — 48 13 75
— 48 20 38

Появилось 6 (67) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за травень 1963

Держава і право — Комуністична
партія України — Сільське гос-
подарство — Промисловість —
Транспорт — Торівля — Наука
— Комсомол — Література — Пре-
са і видавництва — Мова — Шко-
ли — Історія — Зв'язки з закор-
доном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол.; річна
передплата (12 чисел) — 15 дол.,
два роки — 24 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG“

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

